Utzijoxiik ri kib'iniik kisilab'iik, kikii' kik'asleem ri Maya' Winaq

Margarita Ramírez

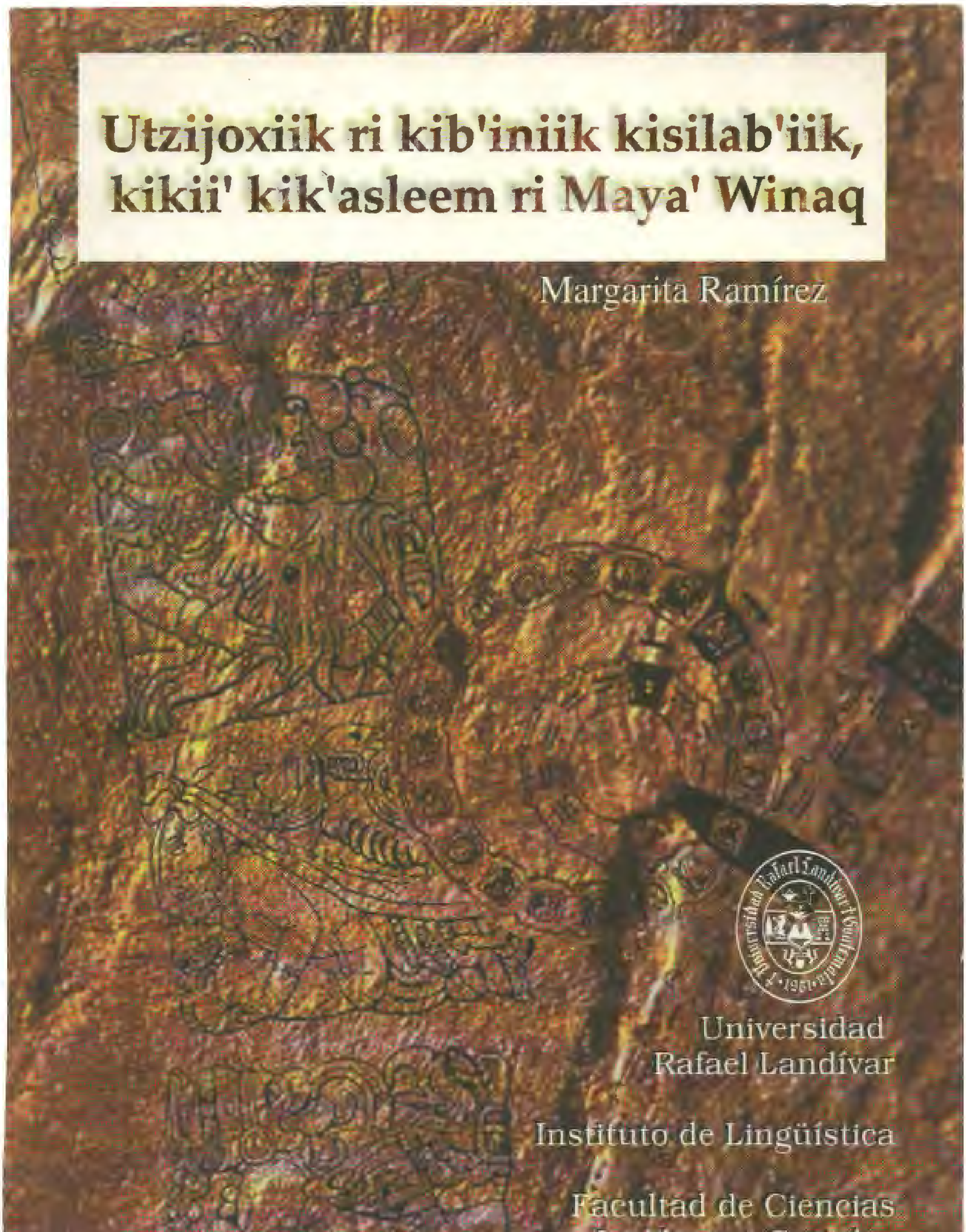

Universidad Rafael Landívar

Instituto de Lingüística

Facultad de Ciencias Jurídicas y Sociales

Utzijoxiik ri kib'iniik kisilab'iik, kikii' kik'asleem ri Maya' Winaq

Margarita Ramírez

Instituto de Lingüística
Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1997

Li xk'uub'ankil ut li xpuktasinkil li hu a'in xb'aanuman rik'in xtenq'aal li MISEREOR.

Cholaaj:	Wuuj re pa tijob'al No. 3
Q'ata'j:	Utzijoxiik kib'iniik silab'iik, kikii' kik'asleem ri maya winaq No. 1
Mutza'j:	Achi No. 3
K'amol uwach cholaaj:	Guillermina Herrera Peña
Elisaneel wuuj:	Anabella Giracca de Castellanos
Taqon upuuk'ixik:	Ana María Palma
B'anoneel:	Margarita Ramírez
Esay tz'ib':	Juliana Sis Iboy
Yijb'aneel:	Erick González

© Universidad Rafael Landívar, 1997.

SA' TAQ RI K'O PA WA WUUJ

1. Nab'ee Q'ata'j 7
   Ri na'oj comon e'ta'mb'al yey ri tikaweex

2. Ukaab' Q'ata'j 23
   Ri nab'ee taq rikaweex re ri nimalaj
   juyub' taq'aaj Abya-yala

3. Roox Q'ata'j 33
   Pak'o wi ri Mesoamérica yey ri ujunaab'

4. Ukaaj Q'ata'j 39
   Le'il *Preclásico o Formativo Temprano*

5. Roo' Q'ata'j 47
   Le'il *Preclásico o Formativo Medio*

6. Uwaqaaq Q'ata'j 53
   Ri Olmecas

7. Uwuuq Q'ata'j 63
   Le'il *Preclásico o Formativo Tardío*

8. Uwajxaaq Q'ata'j 73
   Le'il *Clásico Temprano*

9. Ub'eleej Q'ata'j 81
   Teotihuacan

10. Ulajuuj Q'ata'j 89
    Le'il *Clásico Tardío*

11. Ujulajuuj Q'ata'j 97
    Le'il *Clásico Tardío* (Uch'aqa puul lajuuj q'ata'j)

12. Ukab'lajuuj Q'ata'j 103
Le'il *Clásico Tardío* (Uch'aqa puul lajuuj q'ata'j)

13. Roxlajuuj Q'ata'j 115
Le'il *Clásico Terminal*

14. Ukajlajuuj Q'ata'j 121
Le'il *Postclásico Temprano*

15. Ro'lajuuj Q'ata'j 129
Le'il *Postclásico Tardío*

JEQEB'AL

Wa jun wuuj e rachib'iil ronojee ri chaak ka'anik re ri jun nimalaj chaak "Ya'ooj utz'aqataal na'ooj pa Maya' Ch'ab'al" ub'i', ri ka'an pa ri uq'ab' ri Universidad Rafael Landívar, ri k'o chi la' pa ri k'olib'al Verapaz ub'i'. E ri jun molaaj MISEREOR ub'i' xya'ow re ri pwaq cha' utz ka'anitaj wa wuuj.

Wa' e rachib'iil ri jucholaaj wuuj katajin u'aniik utz'aqataal ri tijonik kaya' chi ke ri tijoxelaab' kakitijoj kiib' pa ri *Técnico Oficial Intérprete* yey ri *Profesorado de Enseñanza Media en Educación Bilingüe* kib'i'.

X'an wa jun wuuj re katz'aqatisax uwach ri jun tijonik "Utzijoxiik b'iniik silab'iik, kii' k'asleem" ub'i', re ka'an ta k'ax che ri uchaak upataan ri tijoneel yey re kaya' kichapib'aal ri tijoxelaab' cha' utz kitukeel kakitijoj kiib'. K'o wo'lajuuj q'ata'j che, utz chi jujuun kasol kiij chi junaal taq wuqq'iij. Waraa katzijox wi ronojee janipa ri eta'amatal chi riij ri kib'iniik kisilab'iik ri Maya' Tinamit, pa xjeqer wi ulo ri b'iniik silab'iik chi uwach wa jun juyub' taq'aaj k'a chi uxee' ulo ri kik'uniik ri winaq eb' aj ch'aqaya'. Pa k'isib'al re wa wuuj kariqitaj ri kib'i' ronojee ri wuuj xil uwach, xk'am na'ooj chi upaa.

Pa k'isib'al re chi junaal q'ata'j k'o ka'iib' oxib' ch'a'teem chi riij juna kib'anooj ri Maya' taq tikaweex na sachinaq ta kan uwach. E chi riij sa' ri kach'a'tib'ex riij pa ri q'ata'j e xtzukux jun b'anooj re kach'a'tib'ex ruuk' cha' utz chi ri' kak'am wi na'ooj, chi ri' kach'a'tib'ex wi riij sa' ri chi rajawaxiik wi wa' wa b'anooj chi ke ri tikaweex, che ri tinamit.

Nab'ee Q'ata'j

RI NA'OJ COMON E'TA'MB'AL YEY RI TIKAWEEX

Ri tikaweex e la' junelik karaaj kareta'amaaj china ri re yey sa' taq ri k'o pa taq utzaal. Junelik kuch'ob' raqan sa' taq ri k'olik yey na reta'aam ta ri re, sa' taq ri e k'o naj naqaaj che ri rulewaal upoqolajiil. Ronojee janipa ri karaaj kareta'amaaj ri tikaweex chi kok'iil kasol riij, kasol riij sa' ki'anoom ri tikaweex pa juna komoon, kasol riij ri upataan ri pwaq, sa' taq ri k'o pa kaaj, etc.

K'o jun uq'ab' ri cholsolooj uchaak kusol riij ri ub'iniik usilab'iik ri tikaweex, e ri **na'oj comon e'ta'mb'al** ub'i'. Xuqu wa jun cholsolooj k'o uk'iyaal uq'ab', e chi riij sa' ri kusol riij che ri ub'iniik usilab'iik ri tikaweex:

Na'oj e'ta'mb'al b'eyomaliil: E kusol riij janipa ri ub'i taq re ri tinamit, sa' kawachin wi, sa' ujachiik chi kiwach ri tikaweex yey sa' uchakuxiik pu sa' utijiik kaki'ano.

Na'oj e'ta'mb'al k'amalb'e: E kusol riij ri chuq'ab' yey ri taqanik kak'oji' pa kiq'ab' ri taqanelab' pa juna tinamit; xuqu kusol riij sa' taq ri kib'anooj ri tikaweex.

Utzijoxiik b'iniik silab'iik: E kusol riij janipa ri b'iniik silab'iik ek'owinaq chik, kutzukuj janipa taq ri tz'ib'ital chi riij janipa ri ek'owinaq chik.

Na'ooj nanikiil: E kusol riij ri ujoloom yey ri ub'aniik ri tikaweex. Sa' utz'aqiik anoom yey sa' ri ub'anooj pa ri komoon.

Na'oj comon e'ta'mb'al: Wa jun cholsolooj e kusol riij ri kib'anooj ri tikaweex pa juna komoon, sa' kıliik kiib' kaki'an chi kiwach; kusol riij ri k'ayewaal kakiriqo yey karilo sa' kapetow wi pa ri komoon yey sa' ku'an che ri komoon. Ri solonelaab' kaki'an wa' wa jun chaak e kakisol riij ri kikomoon ri ke.

Comon chaak: Wa' jun chaak. E keto' ri tikaweex kiriqoom k'ayewaal pa ri kib'iniik silab'iik.

Na'oj e'ta'mb'al tikaweex: E kusol riij sa' taq e jalajuuj wi ri tikaweex e k'o chi uwachuleew; sa' e jalajuuj wi che ri kulewaal pu che ri kitinamit chi jujunaal junaab', pa xewinaqir ulo wi k'a pa taq wa' wa q'iij. Xex u'anoom wi, konojee ri chakunelaab' re wa jun cholsolooj e kakisol kiij ri tinamit e jalajuuj chi uwach ri kitinamit ri ke.

Pa wa jun wuuj keta'amax ri kib'iniik silab'iik ri ojeer Maya' Tikaweex, ma ri Maya' Tinamit soloom riij rumaa ri jun cholsolooj "Na'oj e'ta'mb'aal tikaweex" ub'i'. Nab'ee chqeta'amaaj sa' ri kutzukuj wa' wa jun cholsolooj yey sa' ub'eyaal ri uchaak.

Ka'iib' uxe'aal wa tziij *"antropología"*: *anthropos*: tikaweex yey logos: solooj. Solooj riij tikaweex, kacha ri' wa'. E ma tz'aqaat uwach ri solooj ku'ano, karilo chi ri tikaweex k'o rulewaal upoqolajiil xuqu k'o jun ukomoon, pa komoon jeqel wi, xex je wa' u'anoom. Karilo sa' ri ukochiim juna tikaweex chi kiij ri uchuu uqaaw, sa' ri relisaam ulo chi ke yey karilo sa' ri umajoom chi kiij ri ratzuchaaq', pa ri ukomoon. Lik k'i uwach ri uchaak ri *"antropología"*, rumaa ri' k'i ri uq'ab' winaqirinaq.

Ri **Na'oj e'ta'mb'al tikaweex b'itaqke'**: E kusol riij ri tikaweex pa xwinaqir ulo wi k'a pa taq wa q'iij; sa' taq xjalk'atitaj wi ri rulewaal

upoqolajiil cha' utz xtz'aqat uwach chi kok'iil yey sa' taq e jalajuuj wi ri tikaweex e k'o chi uwachuleew.

Ri **Na'oj e'ta'mb'al ch'ab'al:** E ke'k uk'u'x chi kiij ri ch'ab'al na ketz'ib'ax taj, konojee ri e ojeer yey ri e k'aak': sa' ukemiik taq la' la ch'ab'al, sa' ri utzijolaal yey sa' ri uchaak. Lik chi rajawaxiik wa' wa jun cholsolooj rumaa ma e kajawax la' chi ke ri tikaweex re ketzijon chi kiwach, re kakisaqij ri kina'ooj chi kiwach konojee.

"Ri oj oj tikaweex chi rajawaxiik kaqeta'amaaj sa' kaqa'an chi kixo'l taq ri nik'aaj tikaweex chik, chi kixo'l taq ri e k'ak'aal; kaqeta'amaaj sa' ri utz, sa' ri na utz taj, sa' ri katijik, sa' ri kakojik, etc." (Turnbaugh, 1993: 6).

Ri **Na'oj e'ta'mb'al tikaweex ch'ab'aliil:** E kusol riij ri ri kib'iniik kisilab'iik chi kijujunaal taq ri tinamit, ri kina'ooj, kichomaniik, kichaak kipataan, cha' utz kareta'amaaj sa' e junaam wi konojee taq ri tinamit e k'o chi uwachuleew.

Ka'iib' uxe'aal ri tziij "*Arqueología*": *Arche:* jeqeb'al, ojeer yey *Logos:* solooj. Solooj kiij ri ojeer taq b'iniik silab'iik, kacha ri' wa'. E kach'ob' raqan taq ri ojeer b'anooj yey ojeer taq chaak pataan, kamol ronojee janipa ri ch'aqa'taq taq sa'ch kanajinaq kanoq ke ri ojeer tikaweex re kasol riij cha' utz kasol keta'amax ri ojeer b'iniik silab'iik.

Wa jun cholsolooj kujach upaa ronojee janipa ri kuriq chi riij ri ub'iniik silab'iik juna tinamit, kucha' upaa ronojee yey karilo sa' e junaam wi pu sa' e junwi wi ronojee janipa ri uriqoom sa' utz kub'ij sa' ri ub'iniik usilab'iik juna ojeer tinamit. E taq kuk'am re wa':

1. **Sa' u'anoom**: Kab'i'xik sa' u'anoom janipa ri kariqitaj che juna ojeer tinamit yey kacha' upaa, ruuk' wa' keta'amaxik pa taq chawi xek'oji' wi yey sa' taq chi junaab' xek'oji'ik, keta'amax k'u ri' pa xk'oji' wi yey sa' taq chi junaab' xk'oji' ri ojeer tinamit.

2. **Sa' taq uchaak:** Ri ajchaak kusol riij sa' taq u'anoom ronojee janipa ri ch'aqa'taq taq sa'ch kariqitajik yey sa' e junaam wi, sa' e junaam ta wi cha' utz kareta'amaaj sa' taq uchaak chi ke ri tikaweex. Ruuk' k'u ri' wa' kareta'amaaj sa' taq ri kib'anooj ri tikaweex, sa' taq ri kina'ooj, sa' taq ri kakikojo, sa' ri kakich'ob'o e chi ri' xejeqi' chi uwach wa juyub' taq'aaj.

3. **Xaaq'**: Ruuk' ronojee janipa ri sa'ch kariqitajik yey ronojee janipa ri keta'amax chi riij kilitajik cha' taj kajalk'atitaj ri kib'iniik silab'iik taq ri tinamit chi junaal junaab' yey sa' ub'ee je la' ku'ano.

Cha' utz kareta'amaaj ri ajchaak sa' ri x'an ri ojeer taan, chi rajawaxiik che ronojee janipa ri sa'ch kariqitaj chi uwach ri juyub' taq'aaj (ri kil chi utz pa juna chakub'al jaa), xuqu chi rajawaxiik che kareta'amaaj sa' ub'eyaal ri chaak ku'ano yey sa' ri tz'ib'ital chi riij la' la chaak. Rumaa ri' we na jinta sa'ch kariqitaj chi uwach ri juyub' taq'aaj, na utz taj sa' ka'anik, na jinta keta'amaxik. Rumaa ri' lik na utz taj kach'anab'ax ri juyub' taq'aaj rumaa ma kebek'ow k'ax ri tikaweex rumaa xuqu ri ajchaak na jinta chi kakiriqo re kakib'ij sa' ri xk'oji' chi uwach wa juyub' taq'aaj ri ojeer taan.

¿Cha' taj kilitaj wi sa' ri xk'oji' ri ojeer taan? Kilitaj rumaa ronojee janipa ri ub'i taq ke ri ojeer tikaweex kanajinaq kan chi uwach ri juyub' taq'aaj, yey ronojee lik chi rajawaxiik kariqitajik, toob' nim, toob' ch'uti'n. E ma chi rajawaxiik kariqitaj utzukuxiik ronojee wa' wa sa'ch, na xaa ta

e la' kak'am ub'ii, kok utz'ib'aal ronojee, we na xok ta utz'ib'aal na jinta kutiqo, na jinta chi keta'amax chi riij ri komoon pa xajawax wi.

Ri *arqueología* kato' rumaa ri ***geología***, ri ***zoología*** yey ri ***botánica***; e k'o chi uk'iyaal cholsolooj keto'ow re. Kajawax che ronojee ri wuuj tz'ib'ital kan chi kiij taq ri tinamit, janipa ri xetz'ib'ax kumaa ri kaxlaniib' winaq yey kumaa ri tikaweex e aj chi qawach e chi ri' xek'un ri kaxlan winaq chi qaxo'l. Chi junaal q'iij katajin chi usuk'upixiik ri ub'eyaal ri uchakuxiik ronojee janipa ri kusol riij, chi kok'iil e la' je la' ku'ano.

NAB'EE ILOOJ UWACH WUUJ.

SOLONELAAB' RE RI MAYA' TINAMIT

1784 Pa ri 1784, ri achi José Estachería, Ajwaach re ri *Real Audiencia de Guatemala*, xutaq ub'ii jun ajchaak aj Guatemala re ke'usolo riij jun tinamit k'o chi unaqaaj ri tinamit Palenque (ri tinamit Chiapas ojeer taan re Guatemala, pa 1824 xq'ax pa uq'ab' México). Na lik ta utz xu'an ri achii che ri chaak, rumaa ri' ri achi Estachería xutaq ub'ii ri achi Antonio del Río, jun ajwaach yey xutaq ub'ii ri jun tz'ajaneel, achi Ricardo Almendáriz ub'i'.

1787 Ri achi Antonio del Río yey ri achi Ricardo Almendáriz xeb'apon Palenque pa ri roox q'iij re ri ik' mayo, re ri junaab' 1787. Kachib'iil ub'ii tikaweex e aj chi qawach e Ch'ol; ri ke xe'to'nik, xkijaq b'ee pa taq ri chee'; xkitz'ib'aaj janipa ri xkilo, k'o taq uk'exwaach ri xkilo xki'ano. Xkitaq ub'ii España ronojee, che ri *Gabinete Real de la Historia Natural.*

1810 Ri achi Alejandro Von Humboldt xrelisaaj ri jun wuuj re k'exwaach *"Vues des Cordilléres et monuments deus peuples indigénes de l'Amérique"* ub'i'; k'o wo'oob' uxaaq ri Ajaaw retaliil k'aslikiil Dresden chi upaa.

1822 Ronojee janipa ri xutz'ib'aaj ri achi Del Río xtz'ib'ax pa *inglés* yey xelisax ruuk' ka'iib' oxib' wachib'al xutz'ib'aaj ri tz'ajaneel achi Almendáriz, *"Description of the Ruins of an Ancient City"*, ri ub'i'.

1829-1830 Ri achi Vizconde Kingsborough xutz'ib'aaj juchaqaaj wuuj *"The Antiquities of Mexico"*, ub'i'. Chi kixo'l ri uwuuj k'o juun pa xrelisaaj wi jun uk'exwaach ronojee ri Ajaaw retaliil k'aslikiil Dresden; ri uk'exwaach x'an rumaa ri tz'ajaneel achi Agostino Aglio, ub'i'. E xub'ij ri achi Kingsborough ri re chi ri ojeer taq tikaweex e hebreos xejeqi' waraa chi uwach taq wa' wa juyub' taq'aaj.

1831 Ri achi Juan Galindo, nimalaj taqaneel re ri tinamit Petén, xe'rila' sa' taq k'o Palenque, k'a te k'u ri' xub'ij chi "konojee ri aj chi qawach e k'o chi ri' e kiwi' kimaam kan ri tikaweex xeyakow re ri tinamit Palenque yey ri ub'iniik silab'iik ri Maya' Tinamit lik nim chi kiwach konojee taq ri tinamit e k'o chi uwachuleew" (Coe, 1993:75).

1832 Ri achi Constantine Samuel Rafinesque-Smaltz xril ri uxaaq taq ri Ajaaw retaliil k'aslikiil Dresden xukoj ri achi Humboldt pa ri uwuuj xutz'ib'aaj, rumaa ri' xutz'ib'aaj ka'iib' wuuj che ri achi Champollion (e wa' wa achii xriqow riliik ri kitz'iib' ri *egipcios*) yey xrelisaaj ri uwuuj pa ri jun wuuj karelisaaj *"Atlantic Journal and Friend of Knowledge"* ub'i'. E una'ooj wa':

1.Ri tz'iib' k'o Palenque junaam ruuk' ri tz'iib' k'o pa ri Ajaaw retaliil k'aslikiil Dresden.

2. Juun ri rajilab'al ri laj ko t'ob'ot'ik yey wo'oob' rajilab'al ri jun juuch'.
3. K'a kach'awib'ex ri ch'ab'al xkichapib'eej ri tikaweex e chi ri' xetz'ib'an kanoq.
4. We kariqitaj rajilaxiik uwach ri wuuj, kariqitaj riliik uwach ri' ri tz'iib' k'o kan chi uwach taq ri ab'aj.

1836 Ri jun molaaj *American Antiquarian Society* ub'i' xrelisaaj ri xutz'ib'aaj ri achi Juan Galindo chi riij ri tinamit Copán, xutzijob'eej kiij taq ri tz'ib'a'ab'aj yey ri nimaq taq jaa (e ma na jinta uk'exwaach xu'ano). E xub'ij ri achi Galindo ri re chi "chi junaal tz'iib' k'o chi uwach taq ri nimaq taq jaa jun ch'awib'al; ri re xub'ij chi k'o taq jujuun tiyoox jaa xb'i'tisix ri uk'asleem tikaweex chi upaa"; yey xub'ij chi "ri Palenque yey ri Copán e junaam, junaam uyakiik taq ri jaa, junaam taq ri wiqib'al re yey junaam ri kitz'iib' " (Coe, 1993:76).

1838 Ri achi Jean Frédéric Maximilien Waldeck xjeqi' pa ri ojeer tinamit Palenque yey pa ri ojeer tinamit Uxmal yey xutz'ib'aaj ri jun wuuj *"Voyage pittoresque et archéologie dans ... Yucatán ... 1834 et 1836"*, ub'i'. E xub'ij ri re chi ri kib'iniik silab'iik ri Maya' Winaq xkik'am chi kiij ri *caldeos, fenicios* yey chi kiij ri *hindúes*, rumaa ri' k'o taq tiix xu'an chi kixo'l ri tz'iib' xuk'exwachiij.

1841 Ri achi John Lloyd Stephens yey ri achi Frederick Catherwood xkitz'ib'aaj jun wuuj *"Incidentes de viaje en Centroamérica, Chiapas y Yucatán"* ub'i'. Yey pa ri junaab' 1843 xkitz'ib'aaj ri juun *"Incidentes de viaje en Yucatán"*, ub'i'. Ri ke xkilo yey xkitz'ib'aaj ronojee, xuqu xki'an uk'exwaach ronojee ri nimaq taq jaa e k'o pa taq ri ojeer tinamit re Copán, Quiriguá, Palenque, Uxmal, Kabbah, Sayil yey Chichén Itza'; xuqu xkil jujuun tinamit chik k'o pa ri k'olib'al Puuc ub'i', e ma na e k'ototal taj. E xub'ij ri achi Stephen ri re chi:

1.Tz'ib'ital kan chi uwach taq ri ab'aj china taq ri nimaq taq ajwaach re ri tinamit eb'ek'owinaq.
2.E ri kati' kimaam ri Maya' Winaq e k'o pa taq wa q'iij xeyakow kan ke ri nimaq taq ojeer tinamit, yey na lik ta e ojeer uwachuleew.
3.Junaam ri tz'iib' anital kan Palenque, Copán yey Quiriguá.
4.Junaam ri kich'ab'aal ri tikaweex e k'o pa taq ri tinamit yey junaam ri kitz'iib'.
Junaam u'aniik ri tz'iib' e k'o chi uwach taq ri ab'aj ruuk' ri k'o pa ri wuuj Ajaaw retaliil k'aslikiil Dresden ub'i'.

Sa' taq ri chaak chi rajawaxiik ka'anik xub'ij ri achi Stephen:

1.Chi rajawaxiik katzukux pa taq konb'ento e k'o pa taq ri tinamit janipa taq ri wuuj kuch'a'tib'eej kiij ri tikaweex e aj chi qawach e k'o chi ri', cha' utz keta'amaxik sa' taq eb'ek'owinaq wi ri tinamit.
2.Chi rajawaxiik kajilax uwach ri kitz'iib' ri tikaweex.
3.Katzukux jun "tinamit sachinaq" pa e jeqel wi ri Maya' Winaq yey xaa juun uwach ri kib'iniik kisilab'iik, na jinta uyojoom riib' ruuk'.

1859 Ri achi León Lovis Lucien Puind de Rosny xuriq ri wuuj Ajaaw retaliil k'aslikiil París ub'i'.

1861 Ri Patre, achi Charles Etienne Brasseur de Bourbourg xuchakuj riij ri Rab'inaal Achii yey xutz'ib'aaj ri Poopol Wuuj pa *francés* yey xrelisaaj junaam ruuk' ri pa K'iche' Ch'ab'al.

1864 Ri achi Brasseur de Bourbourg xrelisaaj jun wuuj *"La relación de las cosas de Yucatán"* ri ub'i', re ri Obispo Fray Diego de Landa. Utz xu'an wa' rumaa ma xuriq jun wuuj pa ri *Real Academia de Historia* chi la' pa ri tinamit Madrid; ri wuuj tz'ib'ital chik yey na jinta ub'i' ri tz'ib'ayoom re che rumaa ri' utz xuk'am ri re. Rumaa wa' wa wuuj xumaj usuuk' yey

xuriq ri ketaliil ri q'iij yey ri ik' pa ri Ajaaw retaliil k'aslikiil yey ri París.

1866 Ri achi Brasseur de Bourbourg xuriq jun uch'aqapuul ri Ajaaw retaliil k'aslikiil Cortesiano yey xuriq ri jun chik uch'aqapuul pa ri junaab' 1875.

1876 Ri achi De Rosny xrelisaaj jun wuuj *"Ensayo sobre el desciframiento de la escritura (hierática) de C. A."* ub'i'. Chi ri' xrelisaaj wi ri retaliil ri relib'al q'iij, ri utzaqib'al q'iij, ri umoxq'ab' q'iij, uwikiq'ab' q'iij. E nab'ee tikaweex wa' xuriqo sa' utz'ib'axiik jun ch'awib'al, xuriq pa ri utz'ib'axiik ri q'iij yey ri ik' anitalik yey k'o pa ri Canda yey pa taq ri *Códices*, xril k'u ri' chi xo'lob'eem upaa ri tz'iib', k'o tz'iib' re jun chi ch'awib'al xuqu k'o tz''ib' re jun chi ch'a'teem.

1879 Ri achi Charles Rau, k'o pa ri *Smithsonian Institute*, xutz'ib'aaj yey xrelisaaj nik'aaj che laj ko tz'alam k'o pa ri Rochoo ri Kuruus re Palenque.

1880 Ri achi Enst Förstemann xrelisaaj jun saqiil uk'exwaach ri Ajaaw retaliil k'aslikiil Dresden, saqiil xu'ano rumaa ma e xuk'am re ri k'aak' chaak *"cromofotografía"* ub'i'. Lik k'o uq'iij wa' wa jun wuuj ka'anik rumaa ma ri xki'an ri qati' qamaam na tz'aqat ta chik, k'o k'ax xuriq pa ri ukaab' ch'a'ooj chi uwachuleew.

1881 Xk'un nab'ee laaj ri achi Alfred Percival Mandslay waraa Centro América (wuquub' laaj xk'unik) yey xrelisaaj kiwachib'al ri ojeer taq Maya' Tinamit ruuk' jun uchapib'aal *"wet-plate"* ub'i'; ruuk' wa' wa uchapib'aal ronojee janipa ri karelisaaj uwachib'al, chi rajawaxiik e ri' karelisaaj chi uwach wuuj.

1882 Ri achi Sir Cyrus Thomas xrilo sa' taq chi q'ijool kaporox loq'olaj

taq sipanik k'o pa ri Ajaaw retaliil k'aslikiil Madrid. Yey e chi ri' xusol riij ri laj ko tz'alam k'o pa ri Tiyoox Rochoo Kuruus re Palenque, xreta'amaaj chi ri kitz'iib' ri qati' qamaan kachap riliik uwach pa mox ke'k'isa pa wikiq'ab', yey kajeqer riliik chi kaaj ke'k'isa chi uxee', pa kakab' pa kakab' chi tz'iib' kilik.

1883 Xreta'amaaj ri achi De Rosny chi ri Ajaaw retaliil k'aslikiil Cortesiano uch'aqapuul ri Ajaaw retaliil k'aslikiil Madrid.

1887 E xreta'amaaj wa' ri achi Förstermann:
1.Ri rajilab'al q'iij, ri Nim ajilanik kecha che, na kak'is taj, xuqu na kach'upuch'ub' taj, xjeqer ulo pa ri Kajib' Ajaaw, Wajxaqiib' Kumk'u.
2.Pa juwinaqitaq keb'ajilan wi ri Maya' Winaq.
3.Ri tz'alam re ri Venus pa ri Ajaaw retaliil k'aslikiil Dresden.

1889 Ri achi Maudslay xrelisaaj jun wuuj *"Biología Central Americana"* ub'i' yey ri wachib'al k'o chi upaa x'an rumaa ri ixoq Annie Hunter, e xuk'am re ri wachib'al taq elisaam chi ke taq ri ojeer tinamit.

1892 Ri achi Haward xu'an ri nab'ee nimalaj aponeem chi uwach taq ri kijuyub' taq'aaj ri Maya' Winaq; xapon Copán.

1893 Ri achi Förstemann xril kiwach ri cholaaj re ri ik' k'o pa ri Ajaaw retaliil k'aslikiil Dresden, ri cholaaj pa kilitaj wi sa' taq chi q'ijool kakiriq kiib' ri ik' ruuk' ri q'iij. Ri achi Cyrus Thomas k'o xutz'ib'aaj pa ri wuuj *American Anthropologist* ub'i' yey xub'ij chi kilitaj che ri kitz'iib' ri Maya' Winaq chi e ri' kakikanaaj kan ri jutiiq tz'iib', ri chi junaal tz'iib' kub'ij jun chi na'ooj yey e ri' kakijeq utz'ib'axiik chi jujunaal ch'awib'al k'o pa ri ch'ab'al.

1897 Ri achi Paul Schellhas xucha' kipaa ri tiyoxaab' yey ri tz'iib' pa kub'ij wi ri kib'i'. K'a e kachapib'ex la', uwa ri' che kab'i'xik: *dios A, dios B, ...* Ri achi Edward xuriqo pa chi ke taq ri tz'iib' yey ri utzu'nib'aal chi jujunaal xukut re ri uwachuleew k'o pa taq ri *códices*.

Taq ri junaab' 1900's Pa taq wa' wa junaab' ri solonelaab' xkijalk'atiij uwach ri kichaak, e xe'k kik'u'x chi riij taq ri ajilab'al yey ri rajilab'al q'iij.

1901-1911 Ri achi Teobert Maler xe'rila' yey xusol kiij taq ri ojeer tinamit riqitajinaq kumaa ri tikaweex e ajkaach'; e taq wa' ri ojeer taq tinamit: Yaxchilan, Piedras Negras, Ceibal, Tikal yey Naranjo. Janipa ri wachib'al xrelisaaj xelisax pa ri wuuj *"Memorias"* ub'i', re ri *Museo Peabody* re Harvard.

1905 Ri achi Joseph T. Goodman xutz'ib'aaj jun laj ko wuuj pa kuch'a'tib'eej wi riij sa' ujunamaxiik ri kaxlan cholq'iij ruuk' ri kicholtuun ri qati' qamaam. Nab'ee xutz'ib'aaj jun wuuj junaam ruuk' ri achi Maudslay, jujuun cholaaj rajilab'al q'iij re kachakux riij ri rajilab'al q'iij ke ri qati' qamaam. Jun chik nimalaj chaak xu'an ri re e xuriq ri jolomaaj tz'ib'aam pa uk'exeel taq ri ajilab'al t'ob'ot'aq yey ri juuch' pa ri choltuun.

1920 Ri achi Sylvanus Morley xutz'ib'aaj ri xusol riij chi riij ri nimaq taq jaa re Copán. Wa achii kachakun pa ri jun molaaj Carnegie de Washington.

1925 Ri achi John E. Teeple xreta'amaaj chi ri kab'i'x *"Serie Suplementaria"* che, e kuch'a'tib'eej riij ri ik' pa ri aq'ab' re jeqeb'al uloq: janipa q'iij ek'owinaq uloq e chi ri' pa k'isib'al laaj lo'oy ri ik'.

1926 Ri achi soloneel aj Yucatán xutz'aqatisaaj usoliik riij ri ujunamaxiik

taq ri cholq'iij, ri xuchakuj riij ri achi J. Goodman. K'a te k'u ri' ri achi Erick Thompson xuyijb'a', na e ta junaab' rumaa oxib' q'iij yey xuyijb'a' wa' wa achii. E wa' wa k'a kachapib'exik, kab'i'x Goodman - Martínez - Thompson (GMT) che.

1933 Ri achi Benjamín Lee Whort xutz'ib'aaj jun laj ko wuuj *"El valor fonético de ciertos caracteres en la escritura maya"* ub'i'. Ri re kub'ij chi ri ukemiik ri tz'iib' anitalik junaam ruuk' ri ch'ab'al kach'awib'exik; xuqu xreta'amaaj chi ri tziij tz'ib'ital pa ri Ajaaw retaliil k'aslikiil Dresden e ruk'a'aam ri chola'j VOS *(verbo, objeto, sujeto).*

1946 Ri achi Giles Tealey xuriq ri tz'aaq Bonanpak ub'i'.

1950 Ri achi Thompson xrelisaaj chi q'iij saq ri nimalaj uwuuj xutz'ib'aaj *"Maya Hierogliphic Writing"* ub'i'.

Ri ixoq Tatiana Proskouriakof xutz'ib'aaj ri wuuj *"Un estudio de la escultura maya clásica"* ub'i'; chi ri' kuch'a'tib'eej riij sa' uchomarisaxiik ri tz'ajanik xki'an ri qati' qamaan che taq ri kochoo, xujeq ulo k'a pa taq ri junaab' *preclásico* k'a pa xujalk'atiij wi ri ub'iniik usilab'iik ri Maya' Tinamit.

1952 Ri ixoq Yuri Valentinovich Knorosov xutz'ib'aaj jun laj ko wuuj pa ri wuuj *Sovietskaya Etnografica* ub'i', chi ri' karelisaaj chi q'iij saq chi ri kitz'iib' qati' qamaam xuya kan ri achi Landa na e ta ri jutiiq tz'iib' kakitz'ib'aaj chi junaal ch'awib'al, e ri kakitz'ib'aaj ch'aqatziij. Kub'ij:

1.Ri etaliil na xaa ta juun ri uchaak, k'o laaj retaliil juna ch'awib'al xuqu k'o laaj retaliil juna ch'aqatziij.
2.Utz kajalk'atix ri uchola'j ri tz'iib' e ma xew pa ri tz'iib' utz je la' ka'an

che.
3.Utz kaya' ub'ii juna retaliil juna ch'awib'al **ruuk'** ri retaliil juna ch'aqatziij cha' utz kasaqix chi utz sa' la ka'aaj kab'i'xik.

1952 Ri achi Alberto Ruz Lhuillier xuriq ri umuqub'aal ri ajaaw Pakal chi la' Palenque.

1958 Ri achi Heinrich Berlin xub'ij chi xriqitaj ri tz'iib' ketaliil taq ri ojeer tinamit re Tikal, Naranjo, Yaxchilán, Piedras Negras, Palenque, Copán, Quiriguá yey Ceibal.

1961 Ri achi Drouskouriakoff xub'ij chi ri tz'iib' k'o chi uwach taq ri tz'ib'ab'aj e kuch'a'tib'eej riij ri kalaxib'al, ri kitz'uyi'eem yey ri kib'iniik silab'iik ri ajawiib'. Xuqu xrilo chi pa k'o wi ri jun tziij **na** (Ix pa Yukateko) **ixoq**, kuq'alajisaaj chi ri k'exwaach k'o chi uwach taq ri tz'ib'a'ab'aj kik'exwaach ixoqiib'.

1971 Ri ixoq Elizabeth Benson yey ri achi Michael Coe xkiyijb'a' jun molooj re kach'a'tib'ex riij ri tz'ib'anik pa ri k'olib'al Mesoamérica ub'i', pa ri *Museo de Arte Precolombino de Dumbaston Oaks.* Xub'ij k'u ri achi Floyd Lounsbury chi ri ch'aqatziij Ben-ch pa uk'iyaal tinamit kub'ij Ajaaw.

1973 Ri achi Floyd Lounsbury, ri ixoq Linda Schele yey ri achi Peter Mathews xkiriq ri utzijoxiik ri kib'iniik silab'iik ri ajawiib' re Palenque, xkiriq pa tz'ib'aam wi ri kib'iniik silab'iik waqiib' ajawiib' re Palenque, ri utzijoxiik e chi ri' xeb'alaxik k'a pa xekam wi.

Xki'an ri nab'ee molooj re Palenque, xyijb'ax rumaa ri tz'ajaneel, ixoq Merle Greene Robertson, xeb'apon juk'aal wo'lajuuj chi winaq.

1978 X'an jun chik molooj chi la' Palenque pa xeb'apon wi 442 chi winaq eb' aj pa wuquub' chi jalajuuj taq nimatinamit. Ri ixoq Linda Schele xujeq u'aniik molooj chi riij ri kitz'iib' ri qati' qamaam pa ri Universidad de Texas, chi la' Austin; la' chi jujunaal junaab' kaki'ano, na k'isinaq ta kan uwach.

X'an jun ch'a'tib'enik pa ri Universidad re Nueva York, chi la' Albany; chi ri' xb'i'x wi chi ri kitz'iib' ri qati' qamaam *"logográfica"* ub'i'.

1979 Ka'iib' tikaweex ajchaak chi uwach ri juyub' taq'aaj xkiriq ri pek Naj Tunich kib'i', e k'o pa umoxq'ab' ri tinamit Petén, chi unaqaaj ri tinamit Belice.

1980 Ri ixoq Linda Schele xuya ri uwuuj xutz'ib'aaj pa ri Nimatijob'al re Texas. Pa ri' ri uwuuj xub'ij chi ri ch'aqatziij kakib'ij b'anooj katz'ib'ax pa kik'isib'al taq ri b'anojtziij. Xriqitaj Tikal ri muqub'al 116 kab'i'x che, ri k'o chi uxee' ri Tiyoox Jaa I, umuqub'al ri ajaaw Aj Kakaw.

1984 Xtz'ib'ax ronojee janipa ri xb'i'x pa ri tzijonik x'an pa ri tinamit Albany; pa k'isib'al re ri wuuj k'o jucholaaj tz'iib' (ri xkikoj ri qati' qamaam e chi ri' xetz'ib'anik), anoom rumaa ri achi Peter Mathews, chi ri' k'u ri' xilitaj wi chi qati' qamaam utz kakitz'ib'aaj xaa toob' ch'a'teem, xaa pa chi ke ri kakaaj.

Xriqitaj ri muqub'al re ri *Clásico Temprano* chi la' pa ri k'olib'al río azul, k'o pa uwikiq'ab' Petén; yey e ri' xk'otik.

1987 Pa ri kajlajuuj wuuj *"Reportes de Investigación de la Escritura Maya"* ub'i', ri achi David Stuart xrelisaaj jun laj ko wuuj *"Diez sílabas fonéticas"* ub'i'; ruuk' k'u ri' la' xutz'aqatisaaj ri cholaaj tz'iib' xrelisaaj ri achi Peter Mathews.

1989 Ri achi David Stuart xuya ri uwuuj xutz'ib'aaj pa ri Nimatijob'al re Princeton, *"El artista maya. Un estudio epigráfico e iconográfico"* ub'i'. Chi ri' xusol wi riij ri jun tz'iib' lu-Bat *(tallar);* e wa' wa tziij kanab'eej chi uwach ri kib'i' ri keyijb'an re taq ri ab'aj; je la' pa cha' ku'an ri tz'ib', ri kanab'eej chi uwach ri kib'i' ri tz'ajanelaab'. Rumaa wa' keta'amax ri kib'i' ri tz'ajanelaab' yey ri kichaak xki'ano, toob' xew xeta'amax kiwach ri eb' aj pa taq'aaj, xew janipa ri xechakun pa jun wuqk'aal lajuuj chi junaab'.

Xriqitaj ri umuqub'al jun ajtz'iib' chi uxee' ri jun nimalaj tz'ib'ayooch k'o Copán.

Uk'iyal wuuj:

Coe, M (1993). **Braking the maya code.** USA: Thames and Hudson.

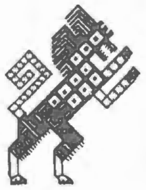

Ukaab' Q'ata'j

RI NAB'EE TAQ RIKAWEEX RE RI NIMALAJ JUYUB' TAQ'AAJ ABYA-YALA

Kab'i'xik chi ri tikaweex xewinaqir chi uwach ri kab'i'x Ojeer Juyub' Taq'aaj che. Chi uwach ri kab'i'x K'aak' Juyub' Taq'aaj che xew riqitajinaq kijuul ri tikaweex *Homo sapiens sapiens* kib'i'. Wa' wa tikaweex pa ri taq ri junaab' *Glacial* ub'i' eb'aponinaq chi tza'm taq taq'aaj re ri tinamit Eurasia. Laj xeb'ok ulo pa ri laj ko ch'apach'ik re ri k'olib'al Bering ub'i', rumaa ma k'o junaab' (1800-1600 a.C.) xkowir ri ya' yey lik xqaj ri palow. Rumaa ri' xq'alajin ulo ch'aqaap uleew chi kixo'l ri tinamit Siberia yey Asia, Beringia ub'i' ri k'olib'al, (Turnbaugh et. al, 1993).

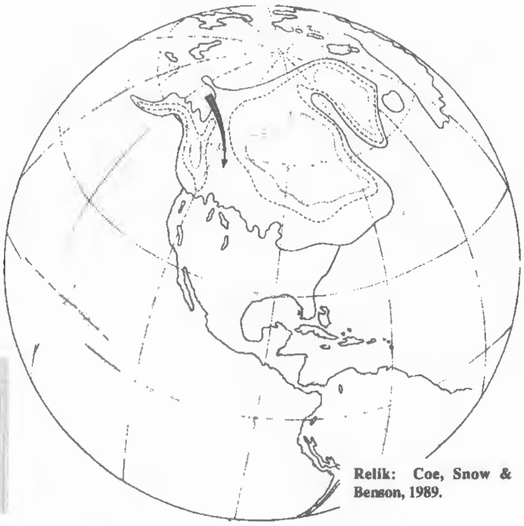

Relik: Coe, Snow & Benson, 1989.

E la jun juuch' kak'utuw re pa chi ke ri b'ee xkuk'a'aaj ri tikaweex e chi ri' xeq'ax ulo chi uwach ri K'aak' Juyub'

Lik rax uwach ri juyub' taq'aaj re ri Beringia yey uk'iyaal kiwach chikop kewa' chi ri'. Ri tikaweex xeb'apon chi uwach ri K'aak' Juyub' Taq'aaj laj rumaa ma xeterej ub'ii chi kiij ri awaj re kekikamisaaj, pu rumaa ma xkitzukuj k'aak' taq uwachuleew pa e k'o wi awaj re kekikamisaaj yey kekitijo. Laj na xkinab'eej ta k'ut, e la' keb'inik xe'kiriqa jun k'aak' uwachuleew, na chi kiwach ta ri ke we e la' xkimaj ub'ii jun chik k'aak' b'iniik silab'iik, na junaam ta chi ruuk' ri xkiya kanoq.

Pa ri xeb'apon wi xkiriq juyub', taq'aaj, yey echab'al pa e k'o wi uk'iyaal taq chikop kakitij aq'ees, e k'o kawayu', *mamut*, *mastodontes*, nimaq taq *bisontes*, yey e k'o chi ka'iib' oxib' uwach. (Coe et. al, 1989; Turnbaugh et. al, 1993). Ri tikaweex ruk'a'aam ulo ri una'ooj, janipa ri umajoom, riloom utzu'uum, umajoom sa' ri k'oleem pa juna komoon, k'o taq kich'ab'aal, reta'aam sa' u'aniik ri ab'aj yey ri q'aaq'. E k'o awaj yey k'o chee' xepee chi uwach ri ojeer uwchuleew xejalk'atitajik, k'o ri lik xejalk'atitajik yey k'o ri xaa jub'iiq' xejalk'atitajik cha' utz na kasach ta kiwach yey kuk'am kiij ri k'aak' juyub' taq'aaj, yey e k'o awaj yey chee' xkijunamaj kiib' kuuk' ri xex e k'o wi waraa yey xkiwinaqirisaaj k'aak' taq awaj, k'aak' taq chee'.

Tob' lik q'alaaj chi qatziij je wa' xu'ano, k'o taq sa'ch riqitajinaq ke ojeer tikaweex, nab'ee chi kiwach ri xeq'ax pa ri ch'apach'ik Bering ub'i'. Rumaa ri' kach'ob'ik chi laj e k'o tikaweex re Asia xeq'ax ulo je wa', laj xeb'ek'ow pa ri palow (je la' pa cha' x'anik e chi ri' xeb'apon pa ri tinamit Australia). Na q'alaaj ta saqiil sa' ri xu'ano, k'o keb'i'nik chi qatziij, k'o keb'i'nik chi na qatziij taj.

Kakib'ij ri achi Ramos yey ri achi Blasco (1988:24), ka'iib' u'anoom ri uk'iyiik ri tikaweex, je wa' taq ub'i':

1. Le'il *Preclovis o Prepuntas de proyectil.*
2. Le'il *Paleoindio.*

Le'il *Preclovis* (40000 - 15000 a.C.)

Kaq'alajin wa junaab' e chi riij sa' uyijib'axiik ri kichapib'aal kaki'ano, sa' uyijib'axiik ri kiq'atab'aal. K'o uk'ayewaal rumaa ma kachomataj ta chi kiwach ri tikaweex e soloneel we taq la' la q'atab'al e ri ojeer tikaweex xeyijb'an re pu we e ri juyub' taq'aaj anayoom che. Xuqu k'o uk'ayewaal chi riij ri reta'amaxiik sa' chi junaab' xe'an taq ri' ri ab'aj. E taq tinamit re México yey re Centroamérica pa taq e riqitajinaq wi: Tequixquiac (México) yey Valsequillo (Puebla), na xaa ta 40000 ri kijunaab' ri e riqitajinaq chi ri', yey Tiapacoya (México) yey El Bosque (Nicaragua), laj 35000 kijunaab' ri e riqitajinaq chi ri' (Ramos y Blasco, 1988).

Le'il *Paleoindio* (15000 - 7000 a.C.)

Pa taq wa' wa junaab' e kichaak ri tikaweex kekikamisaaj ri nimaq taq chikop *(mamut, bisonte, camélidos, etc.)*; xekikamisaaj taq ri awaj ruuk' ab'aj kich'ayach'o'm uwi' ruuk' rach-ab'aj. Riqitajinaq wa' wa ab'aj ruuk' ri kib'aqiil taq ri awaj sachinaq chi kiwach, xuqu iloom janipa junaab' k'o chi ke ruuk' ri jun b'eyaal *Carbono 14* ub'i'. Oxib' uwach ri ab'aj xkichapib'eej ri winaq pa taq ri' ri q'iij: *Clovis, Folson* yey *Plano* kib'i'.

Ri ab'aj ***Clovis*** ub'i' xchapib'ex pa ri junaab' 12000 - 10000 a.C. Xchapib'ex kumaa ch'utiq taq mutzaaj tikaweex, ri kakimol ri k'o chi uwachuleew yey kekikamisaaj ri nimaq taq chikop re kiwaa. Kekikamisaaj ri nimaq taq chikop e chi ri' kakiqum kiyaa', pu keyo'ex chi uxo'l taq siwaan, pu pa taq xoq'o'l; chi ri' k'u ri' katoq' wi kiqul.

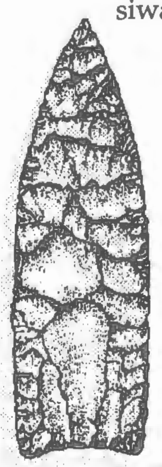

Relik: Coe, Snow & Benson, 1989.

Punta Clovis

Ri ab'aj ***Folsom*** ub'i' e xechapib'ex ri' e chi ri' xsach uwach ri Clovis, rumaa ma e ri' xujeqo kak'is kiwach ri nimaq taq chikop mamut kib'i'; rumaa ri' xjijeq kichapiik bisontes, la' xaa e ch'uti'q chi kiwach ri mamut. Xuqu xkichapib'eej kuchilo, josob'al, tz'uqub', q'utub'al yey akuxa' anital che b'aaq yey anib'al jul, laj re kakit'is chakach yey k'uul ruuk'.

Ri ab'aj ***Plano*** ub'i' xkichapib'eej re kekikamisaaj k'aak' taq bisontes ruuk'. La' xewinaqirik laj pa ri junaab' 8000 a.C. yey k'a e k'o pa ri junaab' 5000 a.C., rumaa ma chi kok'iil lik xmiq' ri uwachuleew yey ri nimaq taq awaj xsach kiwach.

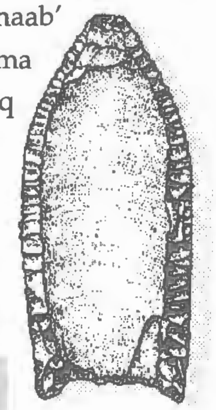

Relik: Coe, Snow & Benson, 1989.

Punta Folsom

Le'il *Arcaico* (7000 - 2000 a.C.)

E chi ri' xk'is ri teew pa ri junaab' 7000 a.C., xmiq' ri uwachuleew yey xya'r ri ya' kowirinaq, xjalk'atitaj ri utzu'nib'aal ri uwachuleew, xewinaqir k'aak' taq chee', aq'ees, k'aak' taq awaj, xuqu xk'iyar uwach ri kib'iniik silab'iik janipa ri e k'o chi uwachuleew. Xriqitaj uk'iyaal taq sa'ch chi uwach ri k'aak' taq juyub' re ka'an chapib'al ruuk' yey re kayak jaa. Kamisan awaj kaki'an ri tikaweex re kakitijo, e ma kakitij ri kakiriq chi uwachuleew (cha' ichaaj, jiq'ob'al), kakiyijb'a' ruuk' ri kiq'ab', pu kakike'ej chi uwach taq kaa'. Xketa'amaaj upaa saqiil ri kik'olib'al yey kakijalk'atiij kik'olib'aal, e chi riij pa kakiriq wi sa' ri kakitijo yey sa' u'anoom ri uwachuleew. Na xaa ta chi kemalakat chi uwach ri uleew ma kich'ob'oom saqiil pa keb'ee wi e chi ri' kakijalk'atiij kik'olib'aal.

E k'u ri' ri' xjalk'atitaj ri kik'asleem ri tikaweex, xjikeq ujalk'atixik uwach ri k'o taq chi uwachuleew; k'o mutza'j xejeqi' xaa jun k'olib'al, na xemalakat ta chik yey k'a te k'u ri' xkijeq u'aniik kitiko'n.

Na kajunamataj ta ri kina'ooj ri tikaweex chi riij e chi ri' kakich'a'tib'eej riij sa' ub'ee xwinaqir ulo ri tiko'najik, cha' taj xwinaqirik, janpa xwinaqirik yey pa xwinaqir wi. Xew eta'amatal chi utz chi waraa Abya Yala k'o oxib' k'olib'al: pa k'o wi nimaq taq chaqij juyub' re México, ri miq'inalaj k'iche'laaj chi uchii' ri nimaq ya' Orinoco yey Amazonas, yey ri pa taq'aaj yey chi uwach taq ri juyub' re Perú (Ramos y Blasco, 1988:93-94).

Xew kaqach'a'tib'eej riij ri chaqijalaj taq juyub' re México rumaa ma chi ri' xwinaqir wi ri ub'iniik usilab'iik ri jun nimalaj tinamit Olmeca ub'i' yey lik k'o xumaj ri Maya' Tinamit chi riij.

Pa taq ri' ri q'iij e nimaq taq k'olib'al wa' re México: ri Sierra re Tamaulipas (Tamaulipas), ri Valle de Tehuacán (Puebla) yey ri Valles de Oaxaca (Oaxaca). Ri nab'ee aq'ees x'an tiko'n che chi la' Tamaulipas e la tzu (Coe et al, 1989:89). E ri ixiim, ri kinaq' yey ri k'uum ri lik xkichlan uwach (Turnbaugh et al, 1993:443). Xeriqitaj kaa', xuqu xeriqitaj chakach re kuk'a'ax jiq'ob'al, k'uum, ixiim, xaa sa'ch, re katzakik (Ramos y Blasco, 1988:102). Kekamisax ch'utiq chikop, cha' ri keej yey ri imul. Chi kok'iil xkiriq umoliik uwach taq ri tiko'n yey kakikol ichaaj, rumaa ri' xkijeqo xejeqi' xaa pa jun k'olib'al, yey chi ri' xjeqer wi uchakuxiik ri xoq'o'l re kaki'an laq, xun, etc.

RI UTIKO'NAJIK RI LOQ'OLAJ IXIIM.

KA'IIB' NA'OOJ K'O CHI RIIJ SA' U'ANIIK TIKO'N CHE RI IXIIM

1. Xwinaqir ulo ri ixiim chi riij jun aq'ees *Teosinte (Zea mexicana)* ub'i'. Wa' wa aq'ees k'o uk'iyaal uq'ab' yey chi junaal uq'ab' k'o uwach, ko ri uwach. Je wa' kub'ij ri achi George Beadle.

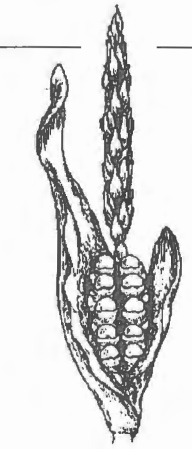

Relik: Coe, Snow & Benson

Reetalil li Hal xtawman aran sa' ochoch pek San Marcos sa' ru taq'a Tehuacán.

2. Ri achi Paul Mangelsdorf ruuk' ri rachib'iil kakib'ij chi ri ojeer jal tz'ajatz'ik, t'ob'erinaq ri ixiim chi riij, chi kijunaal ri ixiim e k'olik. Kakib'ij chi Mesoamérica yey Sudamérica (pa ri *costa* k'o pa ri uqajib'al q'iij che ri Perú yey Ecuador) x'an wi tiko'n che ri ixiim, yey laj xkijunamaaj kiib' ri kija'uul chi kiwach pa taq e k'o wi. Wa k'aak' ija' xwinaqirik laj xujunamaj riib' ruuk' ri rija'uul jun aq'ees cha' ixiim k'o Bolivia, *Tripsacum* ub'i'. Wa jun chik k'aak' ija' xwinaqirik laj xtzelej tanchi ulo ri rija'uul waraa Mesoamérica yey xujunamaj riib' ruuk' ri rija'uul ri *Teosinte* ub'i', yey chi ri' k'u ri' xewinaqir wi ri uk'iyaal rija'uul ixiim k'o pa taq wa' wa q'iij. Wa' wa jun na'ooj k'o retaliil riqitajinaq pa taq k'ototal wi ri ojeer taq tinamit.

"Ri e soloneel riij wa uk'ya' kakib'ij chi ri ixiim yey ri kinaq' lik k'o kik'u'x yey e chi ri' ketij junaam kakitz'aqatisaaj kiib' yey na lik ta chi chi rajawaxiik ri ti'iij che ri ulewaal poqolajiil. Yey xuqu ri k'uum yey ri ichaaj k'o kik'u'x yey kakitz'aqatisaaj uwach ri uwaa ri tikaweex" (Turnbaugh, 1993:444).

Ri k'aak' ixiim winaqirinaq nima'q uwach yey lik kuya'o e chi ri' katikik, e ma junaam ri uk'u'x k'olik chi uwach ri nab'ee ixiim xwinaqirik (Coe, 1988:91). E xu'an uk'u'x kiwaa la' ri nimaq taq tinamit Azteca (México), Maya (Mesoamérica) yey Inca (Perú) yey xeb'uto'o che ri kiyakatajiik.

Ri achi Cristóbal Colón xuk'am ub'ii ixiim chi la' España yey pa unik'ajaal ri *"siglo XVI"* kakitij chi ixiim ri aj Ch'aqaya'. Ri winaq aj Portugal xkik'am ub'ii ri ixiim chi la' África yey ri ab' aj chi la' xkijeq utijiik, chi kok'iil xew chi ri ixiim kakitijo rumaa ri' xq'ob' ri kichuq'ab'. Je la' Ch'aqaya' xki'an kechaa' ri awaj che ri ixiim rumaa ri' xqaj rajil ri ti'iij yey xuya uk'u'x ri kiwaa ri tikaweex.

"Ri ixiim e uk'u'x ri kiwaa e 200 *millones* chi tikaweex aj África yey aj Abya Yala; ri aj Abya Yala laj oxib' paaj chi ixiim kakitij ronojee q'iij, kakitij pa ri ti'iij, pa ri kiti'ijiil ak' yey pa taq ri utz'uum chikop" (Talbot, 1991:61). Xuqu uk'iyaal ti'o'n chik yijib'aam ruuk' ri ixiim.

Uk'iyal wuuj:

Adams, R. E. W. (1991). **Prehistoric Mesoamerica.** USA: University of Oklahoma Press.

Coe, M., Snow D. y Benson E. (1989). **Atlas of Ancient America.** New York Oxford: Facts on file.

National Museum of Natural History, Smithsonian Institution y National Coucil for the Social Studies. (1993). "Readings on Cultural Exchange after 1492". **Seeds of Change**. USA: Addison Wesley Publishing Company.

Schwartz., J. (1991). "The great food migration". **Newsweek.** Columbus Special Issue. Fall/Winter.

Talbot, M. (1991). "Corn, builder of cities". **Newsweek.** Columbus Special Issue. Fall/Winter.

Roox Q'ata'j

PA K'O WI RI MESOAMÉRICA YEY RI UJUNAAB'

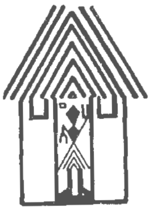

Chi rajawaxiik kaqeta'amaaj ri k'olib'al pa xejeqi' wi ri ojeer qati' qamaam, pa xeb'in wi, pa xesilab' wi. Mesoamérica ub'i' ri k'olib'al pa ek'oji'inaq wi; je wa' ri ub'i' xb'i'x rumaa ri achi Paul Kirchhof, pa ri junaab' 1942; e xuk'am re sa' taq ri ub'i taq ke xriqitaj chi ri' e chi ri' xek'un ri moso'iib'. E taq xriqitaj wa':

- Ri ixiim, e uk'u'x la' ri kiwaa.
- E kakiqum ri kako.
- Ketiko'najin chi uwach laj taq ko juyub'.
- Kakichapib'eej ri choltuun, ri juun k'o wajxaqiib' ik' che, juwinaq q'iij chi junaal ik', yey k'o chi jun ik' xaa wo'oob' q'iij k'o che.
- Xaa juun uwach ri kitz'iib'.
- Xki'an kiwuuj che ri riij k'uux pu che ri utz'u'umaal keej yey xkitz'ib'aaj uwach.
- K'o nimaq taq jaa.
- K'o etz'anib'al.
- Kichunam upaa ri kochoo.
- K'o kiq'uu' re ch'a'ooj xaa juun raqan.
- K'o kik'ayib'aal.
- K'o q'eqa'ab'aj kuuk' xkisol riij, e ri obsidiana ub'i'.
- K'o kilemowach.
- Kakichapib'eej ri jun nimalaj chee' keb'etz'an ulo k'a chi utza'm.
- Kakib'ij loq'olaj ajilab'al che ri oxlajuuj ajilab'al.

Ronojee wa' wa kab'i'xik e xk'am re janipa ri xriqitaj pa ri *siglo XVI*, rumaa ri' chi rajawaxiik keta'amaxiik chi na ronojee taj lik junaam cha' la kab'i'xik; uwa ri' che e chi ri' kil ri k'olib'al pa e k'o wi, na konojee ta ri tikaweex junaam kakib'ij, na junaam ta kakiya wi ri retal uleew.

Jalajuuj taq uwach ri raxaal uwach ri juyub' taq'aaj pa ri k'olib'al pa e k'o wi Maya' Winaq, yey e xkik'am re ri tikaweex sa' ri k'o chi uwachuleew re ri kib'iniik silab'iik, rumaa ri' k'o junwi wi ri kib'iniik silab'iik. Uwa ri' che, cha' utz keta'amax saqiil sa' ri xki'an ulo ri ojeer taan, xjach taq upaa ri k'olib'al e chi riij sa' u'anoom ri raxaal uwach.

1. **Pa taq'aaj pa uwikiq'ab' q'iij**: E ri Península re Yucatán, re México.

2. **Pa taq'aaj pa umox q'iij**: E ri Petén, Belice, pa umox ri Península re Yucatán yey pa kiwikiq'ab' ri tinamit Huehuetenango, Quiché, Alta Verapaz, Izabal yey México.

3. **Chi uxo'l uwikiq'ab' q'iij yey utzaqib'al q'iij:** Chi la' chi uchii' ri palow re México.

4. **Rajsik Iximuleew**: Huehuetenango, jub'iiq' re Quiché, pa uwikiq'ab' San Marcos yey Quetzaltenango, Totonicapán yey jub'iiq' re Alta yey Baja Verapaz, Sololá yey Chimaltenango.

5. **Chi uk'u'x Iximuleew**: Guatemala, jub'iiq' re Chimaltenango, Sacatepéquez yey jub'iiq' re Escuintla.

6. **Chi uchii' ri umox ri pa taq'aaj:** Pa relib'al q'iij re Iximuleew, pa utzaqib'al q'iij Honduras yey pa utzaqib'al q'iij re Salvador.

7. **Chi uchii' ri palow Pacífico ub'i' re Iximuleew**: Kajeqer ub'ii chi kaqan taq ri ixkanuul (laj 1000 *metros* elinaq chi uwi ri palow) k'a pa 200 *metros* chi uwi ri palow.

8. **Chi uchii' ri palow k'o pa umox Iximuleew**: Kajeqer ub'ii pa k'o wi 0 k'a pa 200 *metros* chi uwi ri palow.

9. **Rajsik México**: Oaxaca (Mixtek Juyub').

10. **Chi uk'u'x México:** pa usuut ri D.F.

Ri kik'olib'al ri Maya' Winaq umajoom ronojee ri siwaan tinamit Iximuleew yey Belice, ri tinamit Chiapas, Campeche, Yucatán yey Quintana Roo, re México; pa utzaqib'al q'iij re Honduras yey chi uxo'l ri uwikiq'ab' q'iij yey utzaqib'al q'iij re El Salvador.

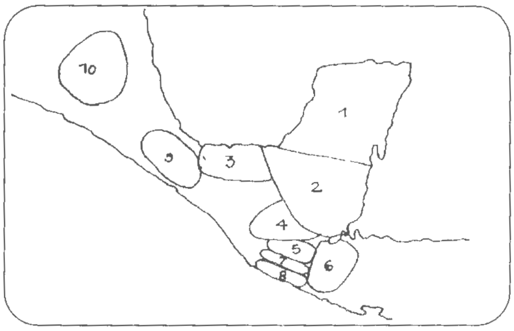

ROOX ILOOJ UWACH WUUJ.

RI NAB'EE TAQ B'INIIK SILAB'IIK ABYA YALA

Laj e 40 *millones* chi tikaweex e jeqel waraa Abya Yala e chi ri' xek'un ri kaxlan taq winaq. Ronojee ri juyub' taq'aaj k'o tikaweex chi uwach, jalajuuj taq ri kib'iniik silab'iik, jalajuuj taq ri kipataan. K'o tinamit lik kinuk'uum kiib', k'o kajawiib', yey k'o tinamit eb'ajyoo' yey eb'ajtiko'n. E ma e chi ri' xek'un ri kaxlan taq winaq, xjalk'atitaj ri kib'iniik silab'iik ri tikaweex. Konojee ri tinamit e k'o chi uwachuleew xejalk'atitajik, na xew ta ri Abya Yala, e ma e ri tinamit e k'o Abya Yala ri lik xeb'ek'ow k'ax.

Ri nimaq taq tinamit, ri lik kicholoom kiib' e k'o Mesoamérica e chi ri' xek'un ri kaxlan taq winaq (Azteca yey Maya) yey k'o juun pa ri k'olib'al andina ub'i' (Inca). Pa taq ri nik'aaj tinamit chik re Centroamérica, Colombia, pa utzaqib'al q'iij che ri Venezuela yey pa umoxq'iij che ri Ecuador e k'o ri tikaweex ketiko'najik. Pa taq ri nimaq taq chee' e k'o chi uchii' ri nimaq taq ya' Orinoco yey Amazonas kib'i' e k'o ri tikaweex eb'ajyoo' yey kakimol kiwaa chi uwach ri juyub' taq'aaj, xuqu ketiko'najik e ma xaa jub'iiq', e kakitik ri tz'iin.

Kab'i'xik chi laj 400 chi ch'ab'al kach'a'tib'exik. K'i ri ch'ab'al kech'a'tib'exik e ma xew xya' uwach uq'iij ri ch'ab'al Guaraní ub'i' (kach'a'tib'ex Paraguay). Na jinta juna ch'a'teem k'o ratzuchaaq' ch'aqaya' (Europa, Asia), xew ri juun Esquimal ub'i', konojee xew waraa kech'a'tib'ex wi.

Uk'iyal wuuj:

Coe, M., Snow D. y Benson E. (1989). **Atlas of Anciente America.** (50. Ed.). New York- Oxford: Facts on File.

Ukaaj Q'ata'j

LE'IL *PRECLÁSICO O FORMATIVO TEMPRANO* (2500-1400 a.C.)

Q'alaaj wa' wa junaab' rumaa ma pa taq ri' ri q'iij ri tikaweex chi mutza'j e jeqelik, ki'anoom laj taq ko tinamit. Ri ke e k'as chi riij ri kitiko'n kaki'ano yey chi riij janipa ri kakimol chi uwach ri juyub' taq'aaj. Lik xejeqi' chi uchii' taq ri palow, chi uchii' taq ri k'isib'al nimaya' kok pa ri palow, ma chi ri' utz kekarinik, utz keyo'inik yey ketiko'najik. Na lik ta e k'i ri tikaweex e jeqel junaam yey na kakichomaaj ta chi kiwach sa' u'aniik ri kik'olib'al kaki'ano pa kejeqi' wi. B'ara riij ri kochoo, k'o kipoop chi upaa yey chi ri' kewar wi. Ri kiq'aaq' chi' jaa kaki'an wi, na pa jaa taj.

Junelik kach'a'tib'ex riij ri ub'i taq ke, cha' taq ri kilaaq, qumub'al kiyaa', rumaa ma chi riij ronojee wa' utz kilitajik sa' chi junab'uul x'anik yey sa' u'aniik x'anik. Junaam ruuk' e chi ri' kil juna wachib'al, keta'amaxik sa' chi junab'uul elisaam rumaa ma e kilik sa' u'anoom ri k'uul kikojoom, sa' taq katzu'nik, sa' chi k'ulaal yey sa' u'anoom ronojee ri q'alaaj chi uwach ri wachib'al.

Chi uchii' ri palow, pa ri umox q'iij che ri México yey Iximuleew xkichakuj riij ri ub'i taq ke ri qati' qamaam yey *"cerámica Barra"* ub'i' xb'i'xik (laj pa taq ri junaab' 1600 a.C.). Ri ke e lik xkikotz'i'jaj kiij taq ri tzu. Ri' taq ri tzu lik utz uchakuxiik xki'ano. Na q'alaaj taq cha' taj xwinaqirik, na q'alaaj taq janpa xwinaqirik rumaa ma na jinta juna tijib'al

uq'iij riqitajinaq, rumaa ri' kach'ob'ik chi laj xaa xkimaj chi riij juna tinamit ku'an wa' wa chaak yey xew ri eb' ajwach re ri tinamit xe'anow re, ma xkijeq ub'ii uchapib'exiik pa ri junaab' 1000 k'a 800 a.C.

Ri jun soloneel, achi Norman Hammond kub'ij chi uriqoom uk'aaj wa' wa jun chaak chi la' Cuello, Belice, e wa' wa jun tinamit ojeer maya' tinamit riqitajinaq, e ma na q'alaaj ta saqiil sa' u'anoom rumaa ma na eta'amatal taj we utz ukojiik ri ujunaab' anoom (Coe et al., 1989:92).

UKAAJ ILOOJ UWACH WUUJ.

RI CHAPIB'AAL KOTZ'I'JAM RIIJ

Jun ojeer chaak ri chapib'aal kotz'i'jaam riij, ojeer winaqirinaq chi uwachuleew; ri k'o uq'iij ralaxiik rumaa ma e kak'utuw re sa' taq kek'owib'eem ri tikaweex chi uwachuleew; chi ri' q'alaaj sa' kinuk'iik kiib' xki'an pa taq ri kikomoon, sa' u'aniik ri kichaak xki'ano, sa' u'aniik ri uchomaal ri ub'i taq ke xki'ano, yey chi ri' q'alaaj wi sa' ri keta'aam chi riij ri k'olib'al pa e jeqel wi yey chi riij k'u ri' la' xkichapib'eej sa' taq ri k'o chi ri'. Janipa ri xki'ano xkichapib'eej chi kochoo yey k'o jujuun xew xechapib'ex pa taq ri kotz'i'janik kumaa ri ajawiib', kumaa ri eb' ajwach. E chi riij sa' ri ukotz'i'jaxik xki'ano, chi ri' q'alaaj wi we re upaa jaa pu we re kotz'i'janik.

"Laj na lik ta oj sachinaq e chi ri' kaqach'ob'o chi pa taq wa' wa q'iij e ri ixoqiib' ri lik kechakun riij taq ri chapib'aal kotz'i'jaam riij, rumaa ma laj ojeer tan je la' petinaq uloq, laj ronojee janipa ri ojeer chapib'aal kotz'i'jaam riij anoom kumaa ixoqiib'"; je wa' kakib'ij ri achi Rubén Reina yey ri achi Robert M. Hill (1978:21). Je wa' kakib'ij ri ke rumaa

ma xki'an jun chaak Iximuleew chi riij china ri kechakun pa taq ri k'olib'al pa kechakux wi ri chapib'aal kotz'i'jaam riij, yey xkilo chi xew pa taq ri tinamit Pan Choo (Antigua), Jalapa yey Chwi Miq'ina' (Totonicapán) ri achijaab' kakichakuj riij ri chapib'aal kotz'i'jam riij, e ma ri kakichakuj na je ta la' pa cha' ri ke ri qati' qamaam, e kakichakuj riij ri kaxlan taq k'olib'al, ri ojeer taq k'olib'al e ri ixoqiib' kechakun riij.

E chi riij sa' taq ri xkil ri achijaab Reina yey Hill (1978:22-24), xkijach upaa sa' taq u'aniik ri chaak kaki'an ri tikaweex waraa Iximuleew:

1. **K'o jun uchuu, uk'exwaach ri k'aak' ka'anik**. Kaya' ri xoq'o'l pa jun k'olib'al (juna xun, juna xaro, e chi riij sa' ri ka'anik) re ka'an la k'aak' k'olib'al; e chi ri' chaqi'j chi la xoq'o'l utukeel kutzoqopiij kan ri uchuu e chi ri' k'u ri' kayijb'ax saqiil. Je wa' ka'an taq che ri chapib'al ka'an chi uchii' ri nimaya' Motagua, kajeqer ulo Zacapa k'a Rincón Grande, Comalapa.

2. **K'o jun uchuu jokojik upaa**. Pa kachapib'ex wi wa', ri tikaweex kulej xoq'o'l pa uq'ab', cha' wa ku'an che. K'a te k'u ri' kuya ri xoq'o'l pa jun k'olib'al jokojik upaa, e uchuu ri', yey kuyijb'a' ri uxee'. Kuyijb'ala' ri xoq'o'l e chi ri' k'a ch'anan, kusutula' ruuk' uq'ab'. Lik ka'an wa' wa jutiiq chaak, lik ka'an pa ri uwikiq'ab' q'iij che ri Iximuleew yey pa taq jujuun k'olib'al pa ri umox q'iij.

K'o ke'anowik kakiya ri kixoq'o'l pa juna jul pa ri uleew yey chi ri' kakiyijb'a' wi, xew ri' ma kanak'i' uk'aaj uleew chi uxee' ri xun kaki'ano. E riqitajinaq wa' pa ri taq'aaj re ri tinamit Ermita yey pa ri taq'aaj chi uchii' ri nimaya' Motagua. Pa taq ri junaab' 1940 k'a ka'an wa' wa jun chaak Mixco yey chi la' El Salvador.

3. **Jupulik jokojik ri uchuu.** Katz'ak ri xoq'o'l chi riij juna chapib'aal jupulik re kayijb'ax ch'aqaap che ri xun, pu xaro, sa' ri ka'anik. E chi ri' chaqi'j chik kelisaxik yey kak'is u'aniik. Lik kachapib'ex wa' wa jun chaak rikem ri Iximuleew.

4. **Xaa tz'ajtz'ik ri uchuu**. Kalej ri xoq'o'l chi uwi juna sa'ch tz'ajtz'ik yey e chi ri' kumaj ri uchii' chi kok'iil kayak ri uchii'. E ka'an wa' Chiquimula yey San José Petén.

5. **Kasutix riij ri xoq'o'l**. Ri ajxoq'o'l kuya jut'oqaaj xoq'o'l pa ri uleew, ku'an jun jul chi unik'ajaal yey k'a te k'u ri' kutzaq uyakiik uwach ri uxoq'o'l; chi kok'iil kusut riij k'a pa kayakataj wi; tob' chaqi'j chik k'a kujik riij ri uxun. Wa' wa jun chaak ka'an chi uk'u'x ri Iximuleew.

6. **Kak'ot upaa ri chapib'aal**. Ri ajxoq'o'l kuk'ot upaa ri uxoq'o'l ruuk' ri uwi uq'ab'. Jul upaa ku'an che ruuk' ri uwi uq'ab' k'a pa kutzir wi. Ka'an wa' pa jujuun taq tinamit aj ikem.

Jujuun chik uchakuxiik ri **xoq'o'l.**

Janipa ri b'i'iim uloq e kaki'an ri' ri ajxoq'o'l e chi ri' kakiyijb'a' ri rulewaal ri kichapib'aal, e ma na xaa ta je la' ku'anik, k'o ke'kik'isib'eej wi.

1. **Kasotob'ax xoq'o'l chi uwi ri rachib'iil**. E chi ri' kayijb'ax ri xoq'o'l, kaqotob'ax jub'iiq' xoq'o'l chi uwi ri rachib'iil. Je wa' ka'an che e chi ri' kayijb'ax taq uqul ri xun, ri k'amb'aa', pu e chi ri' kayijb'ax ri uxikin.

2. **Kajik riij**. Ri ajxoq'o'l kujik juna pi'q pu juna pak'a'ch chi riij ri uchaak; kumaj ulo chi uxee', kujikikeej chi kaaj, e chi ri' ku'an la' chi riij

je la' ku'an che la upaa ruuk' la jun chik uq'ab'. Je wa' ka'an chi uyakiik ri riij ri chapib'aal ka'anik.

3. **Kajosjo'x riij**. E kachapib'ex ri pi'q, ch'aqaap chee' pu patz'an, chaqa'taq taq tzu, tzimaa, pu juna kowilaj sa'ch re kaya' ri riij ri chapib'aal yey re ka'an xaax che.

4. **Kajunamax riij.** Kachapib'ex ch'aqa'taq taq tzu pu tzimaa re kajosjo'x ri riij e chi ri' k'a ch'anan. K'a te k'u ri' kajik riij ruuk' ri q'ab'aaj ch'anan pu ruuk' juna k'uul ch'anan.

5. **Kajosjo'x upaa**. Ruuk' ch'aqaap tzu pu tzimaa kajosjo'x upaa ri xun pu k'amb'aa' cha' utz suluy ku'an kanoq, ka'an xaax che pa piim wi, kajunamax uwach ronojee. We je la' x'an che lik yotzo'tz ko ri chapib'aal yey junaam uwach u'anoom.

6. **Ukunaxiik**. Katz'aak xoq'o'l chi riij ri chapib'aal tz'aqoom cha' utz kakotz'i'jax riij; yey katz'ak xoq'o'l chi upaa cha' utz na kanak'i' ta chi uwach sa' ri katzaak chi upaa.

7. **Kach'uch'uxik**. Kakooj juna kowilaj sa'ch yey lik suluy riij (cha' taq ko ab'aj) yey kajik chi riij ri xun e chi ri' k'a ch'anan jub'iiq' cha' utz ku'an ch'uch'uj yey na xoroxaq ta upaa.

Ri kakooj sa'ch kawonik chi riij taq ri chapib'al cha' kaki'an ri aj Totonicapán yey ri aj Chiantla kib'ano'n ri kaxlan winaq.

E chi ri' utzininaq chi ri xun, ri xaro, ri laq, pu xaa sa' ri ka'anik, kaporoxik, e k'isib'al re ri'. Ri tikaweex aj chi qawach kakiporoj pa taq uleew, kakinuk' k'im chi uxo'l, pu kakikoj rachaq chikop yey kakikoj

q'aaq' che. Kib'ano'n kaxlan winaq la' la kaporox pa orna.

E taq chapib'aal wa' ka'anik: k'amb'aa' re kerex ya' pu re kak'ol ya', xun re uwi q'aaq', k'ilib'al sa'ch, xaro, qumub'al ya'. Ronojee wa' ka'anik re kachapib'ex pa jaa pu re kachapib'ex pa juna nimaq'iij. Janipa ri kechapib'ex pa juna nimaq'iij e ke'umaja' cha' ri kakichapib'eej ri qati' qamaam e chi ri' kekotz'i'janik. Xuqu k'o ka'anik xew re kotz'i'janik, cha' ri rachapoom, ri xun re kaporox ri kotz'i'j chi upaa.

Je la' xki'an ri qati' qamaam ojeer; riqitajinaq pa taq ri ojeer kitinamiit ri qati' qamaam ch'aqa'taq taq chapib'aal cha' la kab'i'xik, yey xaqi junaam uchaak chi ke cha' ri oj. Tob' junwi taq ub'i' kakib'ij rumaa ma kakijach upaa, e chi riij sa' u'anoom ri raqan, sa' u'anoom ri uchii', sa' u'anoom ri uxikin. "Ri xaro kachapib'ex pa jaa winaqirinaq ulo pa ri período preclásico medio ub'i', yey e ri' junelik ajawaxinaq, rumaa ri' na sachinaq ta kan uwach, yey lik xaa jub'iiq' junwi ri kachapib'ex pa taq wa' wa q'iij" (Reina y Hill, 1978:27).

Ri tikaweex kuchakux xoq'o'l lik kaya' uq'iij ralaxiik pa ri ukomoon rumaa ri uchaak ku'ano. Janipa ri ka'anik na lik ta junwi chi uwach ri x'an ulo ojeer taan rumaa ma ri tikaweex kakaaj je la' kaki'an che cha' ri xki'an ulo ri qati' qamaam. "E kak'am re sa' uchaak taq ri chapib'aal xyaa' ulo ojeer taan e uchaak kaya' wa'oor; na xaqi ta toob' ri upataan juna chapib'aal kaya'ik, yey wi ka'aaj kajalk'atixik lik k'ayeew kanimax kumaa ri tikaweex. Je k'u la' ri' na jinta kayojow upaa ri kina'ooj ri tikaweex pa ri komoon, e ma e ri ke keb'ilow re chi na lik ta kakijalk'atiij ri kib'ano'n. Chi ri' k'u ri' q'alaaj wi chi laj junaam ri kib'ano'n ruuk' ri ke ri kati' kimaam" (Reina y Hill, 1978:251).

Uk'iyal wuuj:

Reina, R. y Hill R. II. (1978). **The traditional pottery of Guatemala.** USA: University of Texas Press.

Turok, M. (1988). **Cómo acercarse a la artesanía.** México: Editorial Plaza, Valdés y Secretaría de Educación Pública, Gobierno del Estado de Querétaro.

Roo' Q'ata'j

LE'IL *PRECLÁSICO O FORMATIVO MEDIO* (1400-400 a.C.)

Pa taq wa' wa junaab' xkijeq k'ayiij ri tikaweex chi kiwach; k'o jujuun laj taq ko tinamit kakik'ayij q'eqa'ab'aj, ab'aj re kachakuxik, ka'an ronojee uwach chapib'aal ruuk' yey kakik'ayij atz'aam. Ri tinamit e nimaq xkijeq uyakiik nimaq jaa re komoon. Xwinaqir k'u ri' ri nab'ee nimalaj tinamit chi uwach ri juyub' taq'aaj Mesoamérica; wa nab'ee tinamit olmeca ub'i', yey lik xeto'n chi uwinaqirisaxiik ri Maya' Tinamit.

Chi uchii' ri palow pa umox q'iij xjalk'atitaj ri chakun xoq'o'l Ocós ub'i' rumaa ri juun Cuadros ub'i', yey wa' xq'ax k'a pa utzaqib'al q'iij re El Salvador. Laj e ri Olmecas xeto'n chi ujachiik pa uk'iyaal taq tinamit. K'a te k'u ri' xwinaqir chi jun uchakuxiik ri xoq'o'l, e ri kab'i'x Conchas che. Pa taq wa' wa junaab' junelik xkich'ab'eej kiib' chi kiwach ri tikaweex e k'o chi uchii' ri palow pa umox q'iij kuuk' ri e k'o ikem che ri Iximuleew yey kuuk' ri e k'o chi uchii' ri palow re México.

Chi uk'u'x ri Iximuleew xwinaqir ri jun tinamit Kaminal Juyu' ub'i'; chi ri' e k'o tikaweex e jeqel chi ch'utiq mutzaq, ketiko'najik yey kemolonik. Ri ke xkijeq u'aniik laj taq ko tukutaq uleew, laj xki'an tiyoox jaa chi utza'm.

Pa taq'aaj, e k'o laj taq ko tinamit Tikal yey Waxaqtun kib'i', xkijeq uchakuxiik ri xoq'o'l yey junwi xki'an che: k'o jun uchakuxiik Xe ub'i' (laj pa taq ri junaab' 800 a.C.), k'a te k'u ri' xkiwinaqirisaaj jun chik Mamom ub'i'. Wa xki'an ri ke kaqkoj katzu'nik. Ri tinamit Altar de Sacrificios yey Ceibal xkijeq uchakuxiik ri raxuleew chi uchii' ri ya' Pasión ub'i', rumaa ma chi uchii' e jeqel wi; junaam jub'iiq' kuuk' ri Olmecas kaki'an chi uchakuxiik ri xoq'o'l. La' laj chi uchii' ri nimaya' Usumacinta xb'in wi yey xkimaj ri ke. Xuqu xilitajik chi ri xek'oji' pa ri k'olib'al Trinidad ub'i' (chi raqan ri Usumacinta) yey Sakajut yey Portón (pa uwikiq'ab' q'iij, chi unaqaaj pa kapoq' wi ri nimaya' Salinas) je la' xki'an chi uchakuxiik ri xoq'o'l.

Pa ri k'olib'al Chalchuapa ub'i', re El Salvador, junaam jub'iiq' xki'an chi uchakuxiik ri xoq'o'l kuuk' ri Olmecas, je la' pa cha' ri xriqitaj Kaminal Juyu' yey ri xeriqitaj chi uchii' ri nimaya' Pasión.

ROO' ILOOJ UWACH WUUJ

RI UYAKIIK JAA

Laj konojee ri e soloy riij ri ojeer taq tinamit e kakich'ob' raqan sa' uyakiik ri nimaq taq jaa xki'an ri qati' qamaam. E ma lik chi rajawaxiik keta'amaxiik sa' xki'an ri tikaweex na eb'ajwaach taj, sa' ri kichaak, sa' ri kakikojo, sa' ri kichaak pa ri komoon; we xeta'amax wa' utz k'u ri' kab'i'xik chi eta'amatal chik sa' ri ub'iniik usilab'iik ri kikomoon ri ojeer Maya' Tikaweex.

K'o jun uwa jaa sutuum riij kuuk' uk'iyaal ja, chi kixo'l taq ri' ri jaa k'o ri kochoo ri tikaweex. Ri ke kaki'an kinimaq'iij, kekotz'i'janik, kemolonik, kakiyijb'a' kiwaa.

Q'alaaj che ri jaa we re ajwaach pu re juna chik tikaweex, e chi riij sa' ri kojotal che ri jaa yey sa' u'aniik anoom, janpa unimaal yey pa yakatal wi. Ri kochoo ri tikaweex e nib'a'iib' xaa b'ara riij ri kochoo, chee' ri raqan yey k'im uwi'; ri kochoo ri eb'ajwaach ab'aj yey sotosik uwi' ri uchii' jaa yey je la' u'anoom ri uwi'. Ri kakik'ot taq ri ojeer tinamit kiriqoom uk'iyaal upaa raqan jaa: k'o ri tutz'utaq, k'o ri sotosaq yey k'o ri jurujaq, cha' saqmoloob'. "K'o keb'i'n re chi e chi riij sa' ri upaa raqan ri rochoo ri tikaweex yey sa' uyakiik ri jaa, chi ri' q'alaaj wi pa aj wi ri rajaaw. Rumaa ri' kab'i'x taaq chi ri sotosaq ri uxukut jaa, kochoo ri aj Maya' (Yucatán), yey ri sotosaq ri kitz'ulib'al kochoo ri e Itza'. Yey ri jaa je la' ki'anoom pa cha' ri re Mayapan, ri k'o tz'aaq chi unik'ajaal, k'o teem pa ri uq'ab' jaa k'o chi uwach e riqitajinaq Tulum yey Cozumel" (Manzanilla y Benavides, 1985:8).

Pa taq ri k'otooj riqitajinaq uq'ab' kaa' yey riqitajinaq uchuu ri kaa', chi ri' q'alaaj wi pa xk'oji' wi ri kiq'aaq' ri tikaweex pa ri kochoo. Ri q'aaq' pa uleew xki'an wi, sutuum riij ruuk' ab'aj, je la' xki'an che tob' pa jaa k'o wi, tob' chi uwach jaa. Pa taq ri kochoo ri ajwaach riqitajinaq teem re uxlaneem pu re warab'al.

Chi uxo'l taq ri jaa na re ta jeqeleem riqitajinaq anib'al q'aaq' chi uwach jaa. Pa ri tinamit Cobá, pa jun anib'al q'aaq' xriqitaj jun kaa', ka'iib' pi'q aq'a'l chik, jun q'utub'al, uk'aaj taq xun yey uk'aaj taq aq'a'l (Manzanilla y Benavides, 1985:11). Xuqu xriqitaj taq k'ujaa uk'olib'al jal. Chi la' Yucatán riqitajinaq uk'olib'al ya' chi uxee' ri uleew. Xuqu re wi ri jaa ri tuuj (atinib'al) yey ri tiyoox k'olib'al re kotz'i'janik, wa' utz we chi uwa jaa k'o wi pu xki'an juna laj ko rochoo.

K'o jun uq'ab' jaa re chakub'al. Pa ri tinamit Colha riqitajinaq uk'iyaal uq'ab' jaa pa xchakux wi ab'aj. Pa ri tinamit Cawinal xeriqitaj ka'iib' porob'al chuun sotosaq, e anital ruuk' tz'aqoom ab'aj yey e muqutal jub'iiq' pa ri uleew (Manzanilla y Benavides, 1985:11; Fauvet-Berthelot, 1986:201).

Xuqu riqitajinaq k'aqab'al aq'ees, ri achi Manzanilla yey ri Benavides (1985:11-12) kakitzijob'eej sa' u'anoom ri xekiqik Cobá: "Chi riij ri tz'aaq pa kak'is wi ri kik'ob'aal jupuuq tikaweex, chi unaqaaj jun nimalaj jaa xriqitaj jun k'aqab'al aq'ees; chi ri' xriqitaj kib'aqiil awaj: xriqitaj kook, ib'ooy, juyub'al aaq, keej, tiix, juyub'al no's, k'o cha' taq tz'i' yey uk'ixool kar". Xuqu "xriqitaj juun pa kak'aq wi ub'i taq sa'ch re p taj ab'aaj re pa juyub', t'oot'...".

Q'alaaj chi ri uyakiik jaa ka'an wa'oor na lik ta junwi cha' xki'an ri qati' qamaam che yey k'o k'olib'al pa na jalk'atitajinaq taj. Utz je la'

kab'i'xik rumaa ma k'o e soloyoom riij sa' u'aniik ri jaa ka'an pa taq wa' wa q'iij, cha' ri uchaak ri achi Robert Wauchope, ma ri re xu'an jun chaak chi riij anooj jaa yey xrilo chi lik junaam ruuk' ri ojeer yey ri ub'i' sa' taq ri ke'k che ri jaa kariqitaj pa taq ri wuuj tz'ib'ital kan ojeer taan.

Uk'iyal wuuj:

Fauvet-Bethelot, M. (1986). **Etnoprehistoire de la maison maya, Guatemala.** (Vol. XIII). Collection Etudes Mésoaméricaines. México: Centro D'etudes Mexicaines et Centroamericaines.

Manzanilla, L. y Benavides A. (1985). "Arquitectura doméstica en el área Maya: el formativo tardío y el clásico" en **Cuadernos de Arquitectura Mesoamericana.** No. 5 septiembre.

Uwaqaaq Q'ata'j

RI OLMECAS

Ri nab'ee tinamit xwinaqir chi uwach ri juyub' taq'aaj re Mesoamérica e ri Olmeca; xek'oji' pa taq ri tinamit Veracruz yey Tabasco, re México. Xek'oji' chi uchii' nimaya' yey xetiko'naj pa ri uleew kukanaj kan ri nimaya' e chi ri' kanimarik, rumaa ri' lik xu'an ri jal kuuk', k'o kixiim re jun junaab' yey k'i ri kakanaj kan kuuk' re kakik'ayij, rumaa ri' lik xb'eyomar ri tinamit. Chi utza'm laj taq ko juyub' xejeqi' wi, chi unaqaaj taq ri uleew kukanaj kan ri nimaya' e chi ri' kanimarik yey chi unaqaaj ri nimaya'. Xkerej ab'aj re upaa juyub' chi uwach ri k'ache'laaj re Tuxtla re kakitz'ib'aaj riij, re kaki'an kichapib'aal che yey re kaki'an ub'ee ya' ruuk'; chee' riij ri jaa xkiyako yey k'im uwi'.

E nab'ee tinamit wa' xek'oji' tikaweex ajwaach chi uwach ri tinamit yey e ri ke ri ketz'ib'anik, ri kek'amow uwach ri tinamit, ri keb'ilow ri urajiil ri tinamit yey ri kekotz'i'janik; e jeqel pa ri uk'u'x ri nimaq taq tinamit pa e k'o taq wi ri tiyoox jaa yey ri nik'aaj tikaweex chik e jeqel pa taq ch'utiq tinamit chi uwach ri taq'aaj re ketiko'najik. Ri ajwaach junaam ki'anoom kuuk' ri tiyoxilaj taq ajawiib' e Olmecas.

Ka'iib' u'anoom ri kib'iniik silab'iik ri Olmecas; ri kib'i' e ub'i' ri k'olib'al pa xek'oji' wi ri ka'iib' nimaq taq tinamit:

1. San Lorenzo *(Preclásico Temprano,* 1200-900 a.C.).

2. La Venta *(Preclásico Medio,* 1400- 500 a.C.).

Sachinaq chi uwach ri tinamit Olmeca pa taq ri junaab' re ri *Preclásico Tardío.*

Uk'iyaal solonelaab' re ri kib'iniik kisilab'iik ri Maya' Winaq na kakinimaj taj chi ri Tinamit Olmeca uxe'aal ri Maya' Tinamit, e ma ronojee janipa ri riqitajinaq kuk'utu chi je la' u'anoom. Kanimax chi k'ut chi ojeer tinamit ri Olmeca yey konojee ri tinamit re Mesoamérica yey ri Maya' Tinamit k'o xkimaj kan chi riij yey q'alaaj chi re ri yakooj tiyoox jaa xki'ano, chi riij ri u'aniik kik'exwaach ri ajwaach chi uwach taq ab'aj, ri u'aniik tzu'ub'al iib', ri ch'aweem ruuk' ri Uk'u'x Kaaj, Uk'u'x Uleew yey ri kicholq'iij (Miller, 1986:17).

San Lorenzo

Wa' jun k'olib'al pa xek'oji' wi ri ajwaach re ri tinamit, oxib' u'anoom e k'o chi uchii' ri nimaya' Coatzacoalcos ub'i'. E k'o chi tikaweex pa wa k'olib'al pa ri junaab' 1500 a.C. e ma k'a pa taq ri junaab' 1200-900 a.C. xumaj uchuq'ab' ri tinamit, tob' na lik ta e k'i ri tikaweex (laj 1000 chi tikaweex xejeqi' chi ri'). x'ani' ri tinamit chi uwi jun tukutik uleew laj kawinaq lajuuj *"metros"* uwi' yey laj 1.25 kms. raqan. Wa jun tukutik uleew (taq'aaj uwi') e ri tikaweex xeb'anow re, xketej uk'iyaal uleew, xki'an tukutik che, k'a te k'u ri' xkilej uwi' yey chi ri' xki'an wi ri kitinamiit. Wa' lik xraaj chaak, chi ri' q'alaaj wi chi kinuk'uum kiib' saqiil pa ri komoon, k'o k'amal wachaaj, lik k'o uchuq'ab' chi kitaqiik ri tikaweex pa chaak yey karil saqiil sa' ri k'o pa ri kikomoon. Xki'an tukutaq taq uleew chi uwi ri uleew kilejoom, k'o nima'q, laj re ri tiyoox

jaa, yey k'o ch'uti'q, re kochoo. Xuqu xki'an laj juk'aal chi nimaq taq uk'olib'al ya' pa ri uleew, chi ri' q'alaaj wi chi xkiriq u'aniik saqiil ri ub'ee ya'.

Lik eta'amatal uwach wa jun tinamit rumaa ma xuchakuj nimaq taq ab'aj: ri tikaweex xki'an wajxaqiib' nimaq taq jolomaaj (ri lik nim 2.3 mts. raqan yey laj 500 kintaal ri ra'alaal), laj kik'exwaach ri kajawiib' xki'ano: lik piim ri kichii', tz'ajatz'aq ri kitza'm yey k'o jun ch'uqub'al kijoloom, chi kijunaal k'o jun ketaliil. Nimaq taq ch'ataal ri kiporob'aal yey k'o kik'exwaach ajawiib' che, konojee etz'ulik. Nik'aaj tikaweex yey nik'aaj awaj u'anoom taq ri ab'aj xkichakuj. Xuqu xeki'an laj taq ko nee' xoq'o'l yey saq kiij xki'an chi ke, k'a pa taq wa' wa q'iij na eta'amatal taj sa' uchaak ri' chi ke. Xkiloq' ri ab'aj *"obsidiana"* ub'i' re xki'an kiq'atab'aal che, xuqu xkiloq' ab'aj re xki'an ilib'al iib' che, wa' xajawax chi ke pa ri kich'ab'aal. Ronojee janipa ri ub'i taq ke pa kochoo na pa kitinamit ta ri Olmecas riqitajinaq wi, e riqitajinaq pa e muqutal wi ri ajawiib'. Ri tikaweex e Olmecas xkitzukuj jun chik k'olib'al, na pa ke taj, re kakik'am ri ub'i taq ke kakichapib'eej pa ch'ab'al, xuqu je la' kaki'an che ri kiwiqib'aal ri ajwaach (awaaj, sansilo, etc.), rumaa ri' xajawax chi ke ri taq'aaj re Oaxaca.

Pa ri junaab' 900 a.C. ronojee janipa ri xkiyak ri Olmecas xwuluwu'xik yey xmuqik; na eta'amatal ta k'ut sa' ub'ee je wa' x'an che, laj k'o jun chik tinamit xch'a'ojin kuuk', pu laj xkiyak kiib' ri tikaweex chi kiij ri ajwaach, pu laj rumaa juna kich'ab'aal je la' xki'ano.

La Venta

Wa jun k'olib'al k'o chi uwach jun sotosik uleew k'o chi unik'ajaal jun nimalaj ak'al chi uchii' ri nimaya' Tonalá ub'i'. Nimaq taq jaa yey nimaq taq ab'aj ri xkichakuj ri tikaweex e k'o waraa, ronojee lik nimaq yey lik kotz'i'jaam riij chi uwach ri xki'an ri e aj San Lorenzo, rumaa ri' chi rajawaxiik xinuk' kiib' saqiil. Ri "Complejo "A"" ub'i' jeqerinaq ulo pa uwikiq'ab' q'iij yey xe'k'is pa umox q'iij. Chi ri' k'o jun nimalaj tukutik uleew, "Gran Pirámide" ub'i', juk'aal lajuuj raqan. Kab'i'xik chi laj 800000 chi q'iij pu tikaweex xeb'ajawaxik re xki'an wa' wa jun nimalaj tukutik uleew (Coe et al, 1989:98).

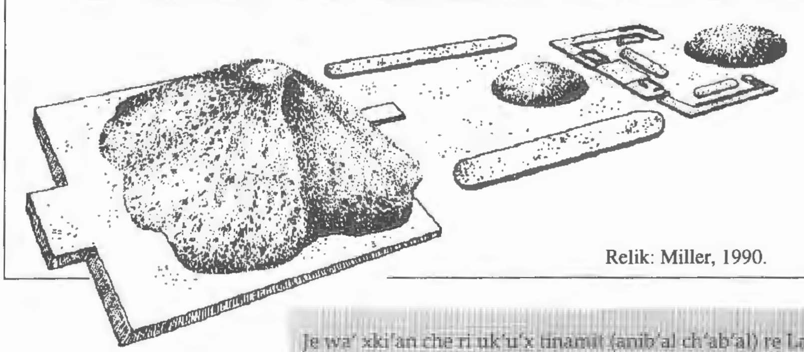

Relik: Miller, 1990.

Je wa' xki'an che ri uk'u'x tinamit (anib'al ch'ab'al) re La Venta. Ch-il ri kinimaal ri tukutaq uleew ruuk' ri juun lik nim, ri umajoom pa uwiq'ab' q'iij k'a pa umox q'iij.

Ri tikaweex xek'oji' pa wa jun k'olib'al xkichakuj ri ab'aj *"jade"* ub'i', yey xki'an k'ooj upalaj koj xki'an che. Xkichakuj ri xoq'o'l, ri ab'aj *"obsidiana"* ub'i' e petinaq pa taq'aaj re México; xkichakuj ri ab'aj *"jade"* ub'i', petinaq pa taq'aaj re las Balsas, Guerrero; xkichakuj ri ab'aj *"serpentina, obsidiana, jade"* kib'i' re pa relib'al q'iij; yey xkichakuj ri kako petinaq chi uchii' ri palow re pa umox q'iij.

Junaam xuk'ulumaaj ri tinamit La Venta ruuk' ri San Lorenzo; xwulix ri tinamit laj pa ri junaab' 500 a.C. Na xsach ta uwach ri kib'iniik silab'iik ri tikaweex e Olmecas, tob' na junaam ta chik cha' la u'anoom uloq, pa ri k'olib'al Tres Zapotes ub'i'. E ma naj xb'in ri kib'ano'n, lik e k'i ri xkimaj ke chi kiij sa' taq ri xki'ano. Xjeqer ub'ii chi uk'u'x ri tinamit México k'a Costa Rica xapon wi ri kib'ano'n.

UWAQAQ ILOOJ UWACH WUUJ.

RI KAJILANIIK YEY RI KICHOLQ'IIJ

Ri kajilaniik e ratz'iyaaq ri wa'ix. Chi juk'alitaq keb'ajilanik (juk'aal ri uxee'). Kajeqer ulo riliik chi uxee' yey kapaqi'ik; kajalk'atitaj ri rajil ri ajilab'al e chi riij ri k'olib'al pa k'o wi. Chqila pe' wa jun k'amab'al na'ooj:

Ukaaj k'olib'al	8,000	(400 (roox k'olib'al) x 20)
Roox k'olib'al	400	(20 (ukaab' k'olib'al) x 20)
Ukaab' k'olib'al	20	(1 (nab'ee k'olib'al) x 20)
Nab'ee k'olib'al	1	

Oxib' chi etaliil xkichapib'eej:

⊖	=	0
•	=	1
—	=	5

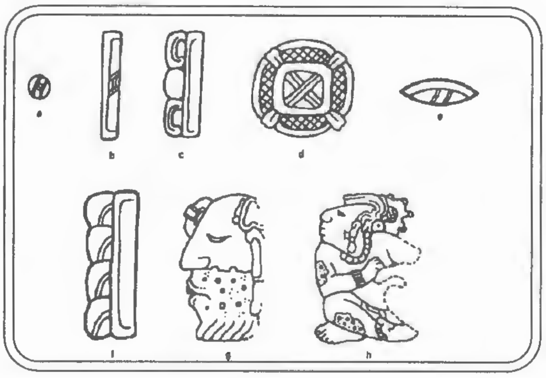

Relik: Coe, 1993.

Uchola'j kajilab'al:

a) Jun t'ob'ot'ik re **ri** juun ajilab'al.
b) Jun juuch' re ri wo'oob' ajilab'al.
c) Jun juuch' ruuk' jun t'ob'ot'ik pa uwi', e waqiib' ajilab'al ri'.
d) Uwachib'al **ri** wa'ix pa ri *"periodo clásico"*.
e) Uwachib'al ri wa'ix pa ri *"periodo postclásico"*. (Cha' jun t'oot').
Ri wachib'al g yey h jun jolomaaj yey jun uk'exwaach jun tikaweex, kikab'ichaal uwachib'al ri wo'oob' ajilab'al.

E kechapib'ex wa' wa ajilab'al yey e chi riij pa chi ke ri uk'olib'al kaya'ik, xaa tob' ajilab'al utz katz'ib'ax.

Laj pa ri junaab' 600 a.C. ri tikaweex e Sapotekas xkiyak ab'aj tz'ib'ital riij rumaa juna ch'a'ooj xkich'ako, xkitz'ib'aaj chi uwach taq ri ab'aaj sa' ub'i' ri ajaaw xkichap ub'ii yey pa aj wi, yey xkitz'ib'aaj sa' chi q'ijool xki'an ri'. Wa' xki'an ke ri Olmecas yey k'a te k'u ri' xkijeq u'aniik ke ri Maya' Winaq, xew ri' ma ri Maya' Tikaweex xkitz'aqatisaaj uwach ri ajilab'al (Coe, 1993:61).

Ri Sapotekas xkiwinaqirisaaj jun cholq'iij oxlajuuj winaq q'iij k'o che, xwinaqir wa' rumaa ri oxlajuuj chi ajilab'al ketz'ab'ex ruuk' juwinaq

q'iij. **Tzolk'in** pu **rajilab'al q'iij** ub'i' wa' wa jun cholq'iij pa Maya', yey k'a kachapib'ex kumaa ri ajq'ijaab' yey jujuun tikaweex chik. Xuqu k'o ri jun chik cholq'iij kuuk', ri **haab'** ub'i', wa' k'o wajxaqlajuuj winaq wo'oob' q'iij che: wajxaqlajuuj ik' k'o juwinaq q'iij che ruuk' jun ik' k'o wo'oob' q'iij che. E chi ri' kajunamax ri ka'iib' chi cholq'iij, ri **Tzolk'in** ruuk' ri **Haab'**, k'o jun k'aak' rajilab'al q'iij kawinaq kab'lajuuj junaab' k'o che, Ajaaw ko'tim ajlib'al ub'i'; wa' na jinta uk'isiik, kakik'ulij kiib' ka'iib' chi q'iij k'a pa kawinaq kab'lajuuj chi junaab'.

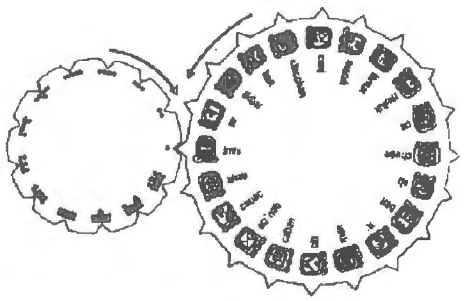

Ri **Tzolk'in** ruuk' ri **Haab'**
Coe, Snow & Benson, 1989.

Pa k'isib'al re ri "Le'il *Preclásico*" ri Maya' Winaq xkiwinaqirisaaj chi jun cholq'iij **Choltuun** ub'i'. Wa' xjeqer ulo pa ri junaab' 3114 a.C. yey ke'k'is pa ri junaab' 2012 d.C.; k'o 1872 000 q'iij che, pu oxlajuuj b'aqtuun k'o che. ¿Sa' la jun b'aqtuun?

K'in (q'iij)	1 q'iij
Winal (winaq) (20 chi k'in)	1 x 20 chi q'iij

Tun (junaab') (18 chi winal)	1 x 360 chi q'iij
K'atun (20 chi tun)	1 x 7,200 chi q'iij
B'aqtun (20 chi k'atun)	1 x 144,000 días

Q'alaaj chi ri cholq'iij juwinaq ri uxe'aal, xew ri Tun wajxaqlajuuj ri uxe'aal cha' utz katz'aqat wajxaqlajuuj winaq chi q'iij re ri jun haab'.

Pa taq ri q'iij re ri *Postclásico* xch'uti'narisax ri utz'ib'axiik sa' chi q'ijool x'anitaj juna pataan. Junaam ruuk' cha' ta ri' pa taq wa' wa q'iij junaab' 96 kab'i'xik, na kab'i'x ta chi ri *"siglo"*.

Ri Maya' Winaq ri ke lik xkika'yeej taq ri ik' ch'umiil, xkikol retaliil ronojee janipa ri kak'ulumax pa ri kaaj, rumaa ri' xketa'amaaj sa' u'aniik ri kicholq'iij xki'ano. Lik tz'aqaat ri kicholq'iij xki'ano (365.2420 q'iij k'o che) chi uwach ri cholq'iij kachapib'ex pa taq wa' wa q'iij chi uwachuleew (365.2422 q'iij k'o che). Xuqu xketa'amaaj ronojee ri usilab'iik ri ik', sa' taq ri ku'ano yey xkil ri kisilab'iik uk'iyaal nimaq taq ch'umiil.

Uk'iyal wuuj:

Ciudad, A. (1988). "Los Mayas, el pueblo de los sacerdotes sabios". **Biblioteca Iberoamericana.** No. 8. Madrid: Ediciones Anaya, S.A. y Sociedad Estatal para la Ejecución del Programa del Quinto Centenario.

Coe, M. (1993) **Breaking the maya code.** USA: Thames and Hudson.

Coe, M.; Snow D. y Benson E. (1989). **Atlas of ancient America.** (3era. Ed.). New York Oxford: Facts on file.

Uwuuq Q'ata'j

LE'IL *PRECLÁSICO O FORMATIVO TARDÍO* (400 A.C.-250 D.C.)

Xnimar ri tinamit, xewinaqir taq k'aak' komoon yey xek'iyax ri ajk'aay. E ri' xtikir k'u ulo ri' ri Maya' b'iniik silab'iik; lik xenimar ri komoon e k'o pa umox q'iij, chi uchii' palow re Chiapas yey ri re Iximuleew yey xenimar ri e k'o pa taq'aaj chi uk'u'x ri Iximuleew. Xkijach kipaa ri tikaweex yey xkijeq uyakiik nimaq taq tiyoox jaa; xkijeq tz'ib'anik ri tikaweex yey xkiwinaqirisaaj ri cholq'iij; xuqu xkijeq utak'ab'axiik ab'aj yey xki'an kotz'i'janib'al.

Xq'alajinik sa' taq ri xkimaaj chi kiij ri tikaweex e Olmecas, lik xq'alajin pa taq ri tinamit Itzapa, Kaminal Juyu' yey Tak'al Ab'aj; xq'alajin che taq ri k'exwaach ponopaq kipaa xki'ano. Lik kariqitaj wa' pa ri k'olib'al Monte Alto ub'i' (La Democracia, Escuintla), k'o taq aqanaaj kisutiim riij jun ulewaal ch'analik, kiyupuum ri kiwach, tolotoj ri upaa kijoloom, na jinta chi kiwi' yey na q'alaaj taj we e ixoqiib' pu e achijaab'; e chi ri' xki'an wa' xkik'am re sa' u'anoom ri ab'aj xkichakuj.

<u>Itzapa</u>

Wa' jun nimalaj uk'u'x tinamit xk'oji' pa umox q'iij chi uchii' ri palow re Chiapas, e ma xb'in ri kina'ooj ri kib'ano'n, yey janipa ri

tikaweex e k'o pa umox q'iij chi uchii' ri palow re Iximuleew k'o xkimaj chi kiij. Janipa taq ri xkichakuj, xkikotz'i'jaaj q'alaaj chi k'o xkimaj chi kiij ri Olmecas yey xkixo'olob'eej upaa ruuk' ri Maya' na'ooj, je la' pa cha' xki'an che taq ri kik'exwaach nima'ayin, kumatz, b'alam yey ri kik'exwaach winaq. Janipa ri kakik'exwachiij q'alaaj chi kesilab'ik, chi ri' q'alaaj wi chi k'o kakitzijoj ruuk' ri xki'ano.

Ri nimaq taq ab'aj, pu ri kotz'i'janib'al xki'ano na jinta xkitz'ib'aaj chi riij e ma k'o jujuun k'o rajilab'al q'iij chi riij. Waraa k'ut xriqitaj wi ri tak'al ab'aj lik ojeer uwachuleew, pa ri junaab' 36 a.C. x'anik. Kakib'ij k'u ri solonelaab', ri achi Lowe, achi Lee yey achi Martínez chi chi la' Itzapa na lik ta xyaa' kiq'iij ri ajawiib', e lik xyaa' uq'iij ri uwinaqiriik ri uwachuleew, ri uwachiniik ri juyub' taq'aaj, ri uchola'j ri b'iniik silab'iik yey ronojee janipa ri x'anitaj pa ri kaaj (b'i'tal pa Adams, 19:91).

Chi uk'u'x tinamit, pa ka'an wi kotz'i'janik e k'o uk'iyaal tukutaq uleew taq'aaj uwi' sutuum chi kiij uk'iyaal ab'aj: tak'al ab'aj re kotz'i'janik, uk'exwaach winaq, utz'ulib'al ajaaw, konojee e choloom saqiil, e chi ri' xecholik e xk'aam re ri q'iij e chi ri' lik naj kek'ow wi ri q'iij che ri uwachuleew, ri q'iij e chi ri' junaam raqan ri q'iij ruuk' ri aq'ab', ri relib'aal ri ik' yey volcan Takana. Chi uxo'l ronojee janipa ri xki'ano lik q'alaaj ri jun awaj ka'iib' ujoloom xkik'exwachiij, wa' na sachinaq ta kan uwach, pa taq wa q'iij k'a katzijob'ex riij yey k'a kayo'kix chi uwach taq ri po't.

Kaminal Juyu'

Xwinaqir ri tinamit pa ri junaab' 800 a.C. *(Preclásico Medio).* Chi mutza'j chi mutza'j e k'o ri tikaweex, kimutza'j taq wi yey chi kijunaal k'o tiyoox kochoo pa kemuqun wi. Pa taq ri junaab' 100 a.C. - 200 d.C., xeb'u'an nimaq taq komoon yey eb'ajk'aay pa taq tinamit. Ruuk' xoq'o'l

xkijeq uyakiik tiyoox jaa, chi ri' k'ut kekotz'i'jan wi yey kemuqun wi.

Lik xkimuq b'eyomaal kuuk' ri kikaminaaq. E taq xkiya ub'ii wa' ruuk' ri kikaminaaq (kitz'ajoom ruuk' kaq): kulewaal ak'alaab' yey alitomaab', k'ooj, sansilo yey awaaj ab'aj (jade) yey uk'iyaal uleew ub'i taq sa'ch; je la' u'anoom ri jun k'olib'al E-III-3 ub'i'. E ma pa raqan taq ri jaa k'o muqub'al riqitajinaq e ma na je ta la' pa cha' ri pa tiyoox jaa ma lik xaa nib'aa' koq. Chi ri' q'alaaj wi chi ka'iib' u'anoom ri tinamit, k'o jun mutza'j k'o uchuq'ab' chi uwi ri tinamit. Uk'iyaal k'exwaach xki'ano: ti'ojilaj taq achijaab', tuutz' tz'ajatz'aq ki'anoom yey k'o tak'al ab'aj; yey xki'an laj taq ko sa'ch cha' taq kojob'al etaliil, xuul, wa' xaa re kakichapib'eej rumaa ma na jinta junoq riqitajinaq ruuk' juna kaminaq. Pa taq wa' wa junaab' x'an ri jun tukutik uleew "Ma' Kumatz" ub'i', ri k'o chi unaqaaj pa e k'olotal wi awaaj pa ri tinamit Chi Chee' (Guatemala, Ciudad).

Chalchuapa

Waraa xriqitaj wi ri wa'b'al yey qumub'al Usulután ub'i', yey laj waraa x'an wi ronojee. Ri uchakuxiik xoq'o'l Usulután ub'i' lik naj xb'inik, kak'am ub'ii kumaa ajyakool yey xe'kik'ayij k'a Kaminal Juyu' yey Monte Alto. Uk'u'x tinamit re kotz'i'janik, xkichakuj ab'aj. Ri Kuxtab'al Juun Rajilab'al kojotalik lik k'i ri tz'ib'ital chi riij. Ri tikaweex xejeqi' chi ri' xkichaqab'a' kan ri kichaak chi ri' yey xeq'ax pa taq'aaj rumaa ri uch'a'ojib'al ri nimajuyub' Ilopango ub'i' *(volcán)*, laj rumaa ri' ri chakun xoq'o'l Usulután ub'i' xapon kuuk' ri Maya' Winaq e jeqel pa taq'aaj.

Lik xek'iyar ri Maya' Tikaweex e jeqel pa taq'aaj rumaa ri' uk'iyaal tikaweex xeb'e'jeqel taq pa xoq'o'l, xki'an taq cha' yooch che ri uleew yey xki'an ub'ee ya'. Yey laj xeb'in ri tikaweex e chi riij pa

keb'ab'ixan wi, pa kakiqajisaaj wi uwachuleew yey kakiporoj uwach ri juyub' taq'aaj. Wa' wa chaak xujalk'atiij uwach ri juyub' taq'aaj: xkichoy ri chee', xkijalk'atiij ub'ee taq ri raqana' yey ri ch'utiq choo yey xkijunamaj uwach ri uleew. Yey xkichakuj ri xoq'o'l, Chicanel ub'i' ronojee janipa ri uleew taq sa'ch x'an waraa; lik junaam uwach xki'an che ri kichaak laj rumaa ma lik xkichab'eej kiib' taq konojee ri komoon xek'oji' chi ri'.

El Mirador

Wa jun tinamit k'o pa uwikiq'aab' ri tinamit Petén. Ri tikaweex xek'oji' chi ri' xkiyak nimaq taq jaa, xki'an uk'iyaal chola'j taq jaa, xki'an yooch che ri uleew yey xki'an nimaq taq tiyoox jaa. Ronojee wa' xkisutij riij ruuk' uleew, xkinojisaaj upaa taq ri siwaan, ri job'ojaq yey xkiyak ri uleew, wa' wa uleew xkiyako 1300 mts. raqan yey waqiib' metros xkiyak chi kaaj, ka'iib' chi je taq la' pa cha' ri k'o Tikal. Xkiwiq riij ri riij jaa ruuk' nimaq taq k'ooj yey ruuk' kik'exwaach taq b'alam. Xki'an b'ee chi kixo'l taq ri tinamit e k'o chi unaqaaj, k'o taq b'ee xki'ano 23 kms. raqan; wa' wa b'ee **saqb'ee** kib'i'. E ma wa tinamit xchup kan uwach pa k'isib'al re ri preclásico.

Tikal

Ri tikaweex xejeqi' waraa xkiloq' ab'aj *"jade"* ub'i', xkiloq' t'oot' yey uk'ixol kar re kaki'an wiqib'al re kaki'an ch'ab'al ruuk', chi ri' kilitaj wi we b'eyoom ri tikaweex; wa' q'alaaj pa taq ri muqunik xki'ano, e chi ri' xki'an muqub'al che laj taq ko ab'aj nuk'uum yey taq'aaj uwi'. Pa jun muqub'al k'o jun ajaaw ukojoom jun k'ooj k'o ree', k'o taq ree' k'ojotal ruuk' t'oot' yey k'o uleew ub'i taq sa'ch ruuk' kaq yey q'eq riij.

Xkiyak uleew yey xki'an taq'aaj uwi' che yey konojee ri tikaweex xkijeq kikotz'i'janiik chi uwach ri Nima'ajaaw, rumaa ri' chi rajawaxiik chi ke ajwaach re kakik'am uwach ri tinamit pa ri ub'iniik usilab'iik. Pa jun tiyoox jaa xki'an taq kik'exwaach jucholaaj chi winaq kiwiqoom kiib'

saqiil yey kikojoom xik'aaj. Xukoj uchuq'ab' ri tinamit ruuk' jun nimalaj jul xki'ano 40 kms. raqan yey xkiyak tz'aaq pa uwikiq'ab' q'iij yey pa umox q'iij.

Xkijeq u'aniik sotosaq taq sa'ch; chi ri' xwinaqir wi u'aniik sotosaq che taq ri uchii' jaa. Wa' wa xki'ano na lik ta saqiil, ma ri saqiil sotosil anitalik k'o jun ab'aj chapayoom re yey che kuriq wi riib' ronojee janipa ri kakoj che ri sotosik ka'anik, rumaa ri' we xesax junoq che, ronojee kawuluwub'ik, rumaa ri' lik ko taq ri sotosaq xki'an chi uchii' taq ri jaa. Ri sotosaq xki'an ri Maya' Winaq na jinta juna ratz'iyaaq chapayoom re, xaa e le'oom ronojee janipa ri chapayoom re rumaa ri' na utz ta lik nima'q xki'an che, xaa latz'alaq taq ko ri uchii' jaa pa xki'an wi sotosaq che yey lik piim ri riij jaa xki'ano re kuyuqeej.

Waxaqtun, Cerros yey Lamani

Lik e q'alaaj wa' wa oxib' tinamit rumaa ma ri tiyoox jaa xkiyako xkiwiq ruuk' k'ooj uk'exwaach ri Ajaaw Q'iij.

E taq ketaliil wa' ri Maya' taq Tinamit pa k'isib'al re ri junaab' 250 d.C. (Adams, 1991:132-136; Henderson, 1981:129):

1. Xkijach kipaa ri tikaweex rumaa ma lik xek'iyarik.

2. E k'o tinamit xeb'ek'ow chi kiwach ri kachb'iil (cha' ri laj taq ko tinamit) yey xeb'u'an nimaq taq tinamit re ch'ab'al yey pa xejeqi' wi ri ajawiib' yey konojee ri ajwaach.

3. Junwi taq ki'anoom ri tikaweex pa ri tinamit, e k'o ri eb'ajwaach, e ajwaach taj, e k'o b'eyomaab', e k'o nib'a'iib'. Wa' q'alaaj chi ke ri kikaminaaq e chi ri' xekimuqu.

4. Xkijeq kikotz'i'janik chi uwach ri juyub' taq'aaj re kekikuxtaaj ri kati' kimaam, rumaa ri' xkijeq uyakiik nimaq taq tiyoox jaa yey ri ajawiib' xemuq pa taq tiyoox k'olib'al.

5. Xek'oji' ajawiib' k'o kichuq'ab' chi kiwi ri tikaweex, xkik'am ub'ee ri tinamit yey xkilo sa' uchapib'exiik ri juyub' taq'aaj, xuqu xkilo sa' uyakiik pu uk'ayixiik taq ri chomilaj taq ab'aj, ri ub'i taq sa'ch, etc. xuqu xuk'am kiwach ri tikaweex re karilo sa' uyakiik taq ri jaa ka'anik. Xew ri ajawiib' k'o kichuq'ab'.

6. Xkijeq uchakuxiik saqiil ri uwachuleew. Lik xkiriq u'aniik ub'ee ya' yey ri ja'nik.

7. Xech'a'ojin chi kiwach taq ri tinamit.

8. Ri ajwaach lik xkichajij saqiil ronojee ri ub'i taq ke, ronojee janipa ri xew ri ke kechapowik, kekojowik: wa'b'al, qumub'al, k'uul, awaaj, sansilo yey xew ri ke yey ri kimi'aal kalk'o'aal utz kak'oji' kiwach pa ri komoon yey pa kiq'ab' k'o wi ronojee.

Na konojee ta ri tinamit je wa' xki'ano, k'o e jalajuuj wi rumaa ma tob' konojee e Maya' Winaq chi kijunaal tinamit k'o taq kib'ano'n. Rumaa ri' utz kajach kipaa, ka'an kajib' chi ke:

1. Ri e k'o pa uwikiq'ab' q'iij yey chi uk'u'x ri tinamit Yucatán.
2. Ri e k'o chi uk'u'x ri tinamit Petén.
3. Ri e k'o chi uchii' ri nimaya' Pasión.
4. Ri e k'o uwikiq'ab' q'iij che ri Belice.

Xejeqer k'u ri' ri junaab' *Clásico* kib'i', e xuk'am re janipa ri utzilaj

taq b'ano'n x'an pa ri *Clásico Tardío:* ri k'exwaach x'an Itzapa, kik'exwaach ajawiib' k'o chi la' Tak'al Ab'aj; ri uchakuxiik ab'aj x'an pa taq'aaj yey ri nimaq taq jaa x'an pa El Mirador (Miller, 1986:65).

UWUUQ ILOOJ UWACH WUUJ.

RI KITZ'IB'ANIIK

Uxib' uwach ri k'exwaach xki'an ri Maya' Winaq re xetz'ib'an ruuk':

1. **Tz'aqaat k'exwaach**: jun k'exwaach jun chi ch'a'teem kub'ij.
2. **Uk'exwaach ch'awib'al**: uk'exwaach chi junaal ri ch'awib'al k'o che juna ch'a'teem. Laj kak'aal pu kak'aal lajuuj chi uk'exwaach ch'awib'al riqitajinaq kumaa ri tikaweex kakisol riij ri kitz'iib' ri qati' qamaam.
3. **Uch'awib'al k'ewaach**: kakisaqij sa' kach'aw ri k'exwaach tz'ib'aam.

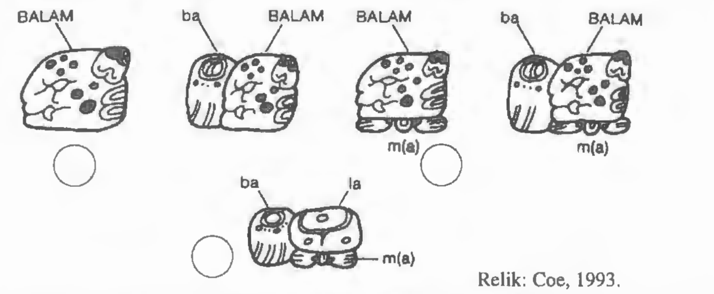

Relik: Coe, 1993.

Sa' taq utz'ib'axiik ri ch'a'teem b'alam:

1. Uch'awib'al k'exwaach.
2. Xo'lob'eem upaa uch'awib'al k'exwaach ruuk' uk'exwaach ch'awib'al.
3. Utukeel uk'exwaach ch'awib'al.

Ronojee ri k'exwaach xkitz'ib'aaj xki'an chi chola'j. K'o jujuun xkik'exwachij saqiil sa' ri k'olik, cha' ta ri' xkik'exwachiij jun jaa e chi ri' xkaaj xkitz'ib'aaj ri tziij **jaa**. Yey k'o jujuun kik'exwaach tikaweex pu ab'aj ki'anoom. K'o b'i'aaj k'i utz'ib'axiik xki'ano, xkichapib'eej ronojee janipa uwach ri tz'iib' k'olik, e chi riij we kokik, we choom kilitajik. E chi ri' xetz'ib'anik e xkilo pa chi ke ri choom katzu'nik, na xaa ta e la' xkitz'ib'aaj taq ri ch'a'teem.

Pa kakab' kil uwach ri k'exwaach, kajeqer chi kaaj ke'k'is chi uxee' yey kajeqer pa mox ke'k'is pa wikiq'ab'. Janipa ri tz'ib'aam e kutzijob'eej sa' riij sa' taq ri kilitaj chi uwach taq ri ab'aj, chi uwach taq ri kotz'i'janib'al, pa taq ri wuuj, chi riij taq laq, qumub'al yey chi riij taq ri jaa, kakib'ij b'i'aaj, sa' uwach ri rajaaw b'i'aaj, sa' chi q'ijool x'anitajik janipa la kutzijoj, china ralk'o'aal yey sa' taq xu'ano.

Lik k'ayeew ri kitz'iib' ri Maya' Winaq rumaa ri' kakib'ij taq ri solonelaab' chi na konojee taj xkimaj tz'ib'anik yey na konojee taj xkil uwach sa' taq ri xkitz'ib'aaj. K'o jujuun kakib'ij chi xew ri eb'ajtz'iib' xemajow re yey jujuun chik kakib'ij chi konojee ri k'o kiwach. Laj ri eb'ajk'aay yey ri kakichakuj xoq'o'l kakiriq tz'ib'anik yey kakiriq riliik uwach ri tz'iib'. Konojee kakib'ij chi ri tinamit, ri e nib'aa', ri eb'ajwaach taj, na kakiriq ta tz'ib'anik, e ma laj kakil jub'iiq' sa' ri tz'ib'aam, laj kakil ri ub'i' ri ajaaw pu china chi riij katz'ib'ax wi juna sa'ch rumaa ma laj keta'am chi uwach ri utz'ib'axiik ri ub'i'. Laj qatziij wa' wa kab'i'xik rumaa ma janipa ri k'exwaach k'o chi uk'u'x ri tinamit, ri k'o pa keb'apon wi ri tinamit na k'i ta ri tz'ib'aam chi riij yey e kuch'a'tib'eej riij sa' chi k'exwaach ri anital chi uwach ri ab'aj, cha' ta ri tz'iib' ka'an pa jaa, ri tz'ib'aam chi riij taq ri wa'b'al qumub'al, chi uwach taq ri wuuj, naj taq raqan yey lik k'ayeew riliik uwach.

E chi ri' xek'un ri moso'iib', ri Patre Diego de Landa, Obispo re Yucatán, xutaq uporoxiik uk'iyaal wuuj kitz'ib'aam kan ri qati' qamaam, e ma pa ri jun wuuj xutz'ib'aaj *"Relación de las cosas de Yucatán"* ub'i', xuya ri jucholaaj chi k'exwaach xkikoj ri qati' qamaam re ketz'ib'an ruuk' yey xutz'ib'aaj ruuk' sa' kach'aw pa kaxtila. pa taq ri *siglo XVI* yey *XVII*, ri patre'iib' e *dominicos* yey e *franciscanos* xkitijoj kiib' che taq ri kich'a'teem ri Maya' Winaq re kekitijoj ri kipatre'iib' che taq wa' wa ch'a'teem cha' utz ketijon pa taq ri komoon. Xki'an wa' rumaa ma xetaq che rumaa ri kaxlan ajaaw Felipe II ub'i', ma xub'ij chi "na jinta juna patre katijon pa juna komoon we na kuriq ta ri kich'a'teem ri tikaweex pa kachakun wi", xcha. "Xkitz'ib'aaj taq sa' ukemiik ri qach'a'teem, e ma e xkik'am re ri latin ch'ab'al, xkich'ob'o sa' ta utz'ib'axiik ka'anik e ma e xkik'am taq ri tz'iib' re ri kaxlan tziij pu re ri latin (xaa jujuun taq ri k'aak' tz'iib' xkich'ob'o); xkitz'ib'aaj taq wuuj re ch'ab'al pa kich'ab'al ri tikaweex e aj chi qawach" (Kaufman, 1974:19).

"Pa ri *siglo XVI* e k'o jujuun aj chi qawach xetijox che ri tz'ib'anik kumaa ri patre'iib' yey ri ke k'u ri' xkitz'ib'aaj wuuj pa kich'ab'al ruuk' ri kitz'iib' ri kaxlan winaq. E chi ri' ri' xtz'ib'ax ri wuuj Popol Vuh, ri k'o nik'aaj na'ooj chi upaa sa' uwinaqiriik ri Maya' Tinamit yey kuch'a'tib'eej riij ri ub'iniik usilab'iik ri tinamit K'iche'; ri Memorial de Tecpán Atitlán yey ri Título de los Señores de Totonicapán uwujiil uleew yey k'o chi upaa china taq ri tikaweex, china taq ri kichuu kiqaaw yey china taq ri kati' kimaam" (Ramírez y Mazariegos, 1993:57).

Xwinaqir ulo ri solooj riij ch'a'teem pa ri *siglo XIX;* pa taq ri junaab' 1930, ri tikaweex e *"protestantes"* eb' q'anwi' xe'k kik'u'x ruuk' ri Mesoamérica yey pa 1940 xewinaqir solonelab' ch'ab'al. Pa k'isib'al re ri junaab' 1950, ri K'iche' tijoneel, achi Adrián Inés Chávez xuwinaqirisaaj jun choltz'iib' re ri K'iche' Ch'ab'al, yey e xukoj ri' e chi

ri' xutz'ib'aaj tanchi ri Poopol Wuuj utz'ib'aam kan ri Patre Jiménez, ri re "xusuk'upiij" jujuun chi upaa, kacha'; yey pa ri junaab' 1959 xuwinaqirisaaj jun mutza'j cholchii' K'ichee' junaam ruuk' ri tijoneel, achi Víctor Salvador de León Toledo. Chi kok'iil k'ut xewinaqir tikaweex xe'k kik'u'x chi kiij taq ri kich'ab'al ri Maya' Winaq, k'a pa xkiwinaqirisaaj wi ri Maya' Cholchii' *(Academia de las Lenguas Mayas de Guatemala, ALMG)* pa ri junaab' 1990.

Uk'iyal wuuj:

Coe, M., Snow D. y Benson E. (1989). **Atlas of ancient America.** (3era. Ed.). New York. Oxford: Facts on File.

Coe, M. (1993). **Breaking de Maya Code.** USA: Thames and Hudson.

Kaufman, T. (1974). **Idiomas de Mesoamérica.** Seminario de Integración Social Guatemalteca, No. 33. Guatemala, C.A.: Editorial José de Pineda Ibarra, Ministerio de Educación.

Lima R. (1992). **Héroes de la vida cotidiana. Personajes Mayas.** Vol. I. Guatemala: URL, Instituto de Lingüística.

Mazariegos L. y Ramírez, M. (1993). **Tradición y Modernidad. Lecturas Sobre la Cultura Maya Actual.** Guatemala: Universidad Rafael Landívar. Instituto de Lingüística.

Miller M. y Scheele, L. (1986). **The blood of kings dinasty and ritual in Maya Art.** New York: George Braziller, Inc. y Kimbell Art Museum.

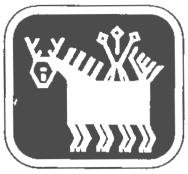

Uwajxaaq Q'ata'j

LE'IL *CLÁSICO TEMPRANO* (250 - 600 d.C.)

Xek'iyar ri tikaweex, ri uk'u'x taq tinamit lik xenimarik yey lik xk'oji' kichuq'ab'. Lik xjachataj kipaa ri tikaweex yey janipa ri ajwaach lik xk'oji' kichuq'ab'. Xk'iyar ri kina'ooj, ri kib'ano'n yey xb'in chi kiwach rumaa ma junelik kakich'ab'eej kiib' kuuk' taq ri komoon e k'o chi naj naqaaj; xwinaqir k'u jun uwach Maya b'iniik silab'ik ri', e ma k'o taq kib'ano'n ri tikaweex na junaam taj e chi riij pa chi ke ri kikomoon. Pa taq ri' ri junaam e xkichapib'eej ri Choltun yey e nimaq taq tinamit wa': Kaminal Juyu', k'o chi uk'u'x ri tinamit Iximuleew yey ri Tikal, k'o pa maya' taq'aaj; kikab'ichaal wa' wa tinamit xkich'ab'eej kiib' kuuk' ri tikaweex xejeqi' Teotihuacan, ri k'o chi unaqaaj ri uk'u'x tinamit re México.

<u>Kaminal Juyu'</u>

Xloq'ow kuuk' ri aj Teotihuacan yey xk'ayin kuuk', yey laj e ch'ab'ineel wa' wa tinamit chi kixo'l ri Teotihuacan yey ri tinamit e k'o pa maya' taq'aaj, cha' ri Tikal. Lik chi rajawaxiik ri Kaminal Juyu' che ri Teotihuacan, rumaa ma chi ri' kakiloq' wi ri jade yey ri obsidiana yey chi ri' kakik'ayij wi ri ub'i taq ke, ronojee janipa ri kakiloq' ri Maya' Winaq.

Cha' laj k'o jumutzaaj tikaweex e aj Teotihuacan xeb'oljeqel Kaminal Juyu'; Kab'i'xik chi laj e ajyakol yey laj xek'uli' kuuk' ixoqiib' eb' aj chi ri' yey xki'an kochoo kitukeel, xaa juun xki'an wi. Je la' xki'an chi uyakiik ri kochoo pa cha' ka'an che chi la' Teotihuacan. Chi ri' xriqitaj muqub'al nojinaq ruuk' uleew ub'i taq sa'ch yey uk'iyaal taq chapib'aal re Teotihuacan. Ri tiyoox kochoo je la' xki'an che pa cha' ri ke ri aj Teotihuacan, k'o yooch chi uwach. We xkam junoq chi ke ri ajwaach, kaki'an jun tiyoox jaa chi uwi jun chik yey kakimuq kan ri rulewaal ri kajwaach chi uxee'. Ri nik'aaj tinamit chik je la' u'anoom cha' ri maya' taq tinamit. Pa ri *siglo VI* na lik ta chi keb'apon ri aj Teotihuacan chi ri' yey pa ri *siglo VII* xsach uwach ri kib'ano'n aj Teotihuacan chi ri'.

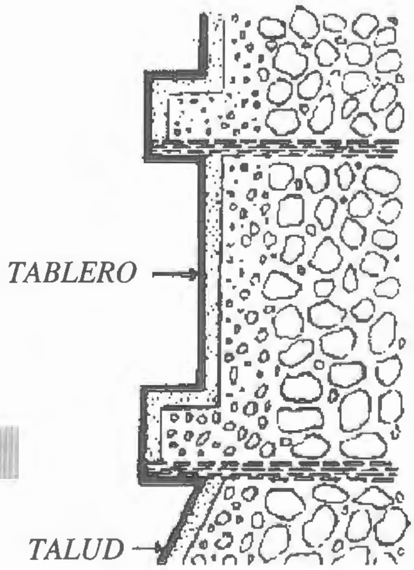

Yakooj jaa re Teotihuacan

Relik: Miller, 1992.

Relik: Miller, 1992.

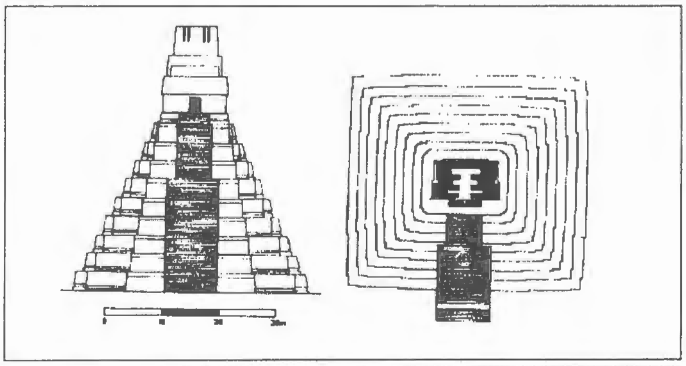

Sa' u'anoom ri Tiyoox Jaa re Tikal yey sa' u'anoom ri upaa raqan

Tikal

Ri tinamit Tikal xk'oji' uchuq'ab' pa kiwi' konojee ri maya' taq tinamit e k'o pa taq'aaj. Che ri tak'al ab'aj juk'aal b'elejeeb' rajilab'al *(estela 29)*, ri x'an pa ri junaab' 292 d.C. xkoj kan wi ri retaliil ri uchuq'ab' pa kiwi' taq ri tinamit, ma chi uwach ri ab'aj k'o ri uk'exwaach ri ajaaw yey k'o ri retaliil ri tinamit, yey wa' wa k'exwaach yey wa etaliil k'o pa taq ri tinamit pa xk'oji' wi uchuq'ab' ri ajaaw re Tikal.

Q'alaaj che ri tak'al ab'aj kajib' rajilab'al *(estela 4)* sa' ri xkimaj chi kiij ri aj Teotihuacan, rumaa ma ri k'exwaach anital chi uwach wa' wa ab'aaj e la uwach uya'oom, na cha' ta ri ki'anoom chi ke ri nik'aaj chik, ma ronojee ri' e tzalan ri k'exwaach e k'o chi uwach. Ri muqub'al lajuuj rajilab'al e k'o uk'iyaal ub'i taq sa'ch chi upaa e je la' pa cha' ri kepee Teotihuacan, je la' pa cha' ri e k'o Kaminal Juyu'. Na eta'amatal taj we ri tikaweex e aj Tikal xek'ayin chi kiwach kuuk' ri aj Teotihuacan, pu we Kaminal Juyu' xkiloq' wi ri ub'i taq ke ri aj Teotihuacan.

Xk'oji' uchuq'ab' ri Teotihuacán chi uwi ri Yaxchilán, ma e xraaj

kak'oji' pa uq'ab' ri b'ee chi uwi ri nimaya' Usumacinta; xk'oji' uchuq'ab' pa kiwi' ri Copán yey ri Quiriguá rumaa xraaj xk'oji' pa uq'ab' ri taq'aaj k'o chi uchii' ri nimaya' Motagua, kak'oji' pa uq'ab' ri jade k'o chi ri' yey ri obsidiana re Ixtepeque.

Kub'ij ri achi Adams (1981:114) chi lik xk'oji' uchuq'ab' ri Tikal laj rumaa:

1. Naqaaj k'o wi che ri ab'aj *"pedernal"* ub'i', wa' lik chi rajawaxiik re ka'an ronojee uwach chapib'al che.
2. Chi unik'ajaal ka'iib' ak'al xk'oji' wi rumaa ri' lik utz xetiko'najik.
3. Chi uwi taq ri nimaya' xeb'in wi re kakik'ayij ri ub'i taq ke yey re kakiloq' ri chi rajawaxiik chi ke. Chi uwi taq ri ya' xeb'in wi re keb'e'el pa taq ri nimachoo.
4. Pa xk'oji' wi k'ayeew keb'ok ri eb'ajch'a'ooj re juna tinamit, rumaa ma k'o nimachoo pa releb'al q'iij yey pa utzaqib'al q'iij, yey pa uwikiq'ab' q'iij yey pa umox q'iij k'o tz'aaq.

Pa ri junaab' 534-593 d.C. na xkiyak ta chi nimaq taq jaa yey na xkitak'ab'a' ta chi ab'aj laj rumaa ma xq'oob' ri uchuq'ab' ri Teotihuacan, xetzaq ri ajawiib' re chi la'.

UWAJXAAQ ILOOJ UWACH WUUJ.

RI K'AYIIJ

Pa taq uk'iyaal k'olib'al xek'oji' taq wi ri Maya' Winaq, ronojee janipa ri ub'i taq ke chi rajawaxiik chi ke, xkiriqo pa k'o wi: ri chi rajawaxiik chi ke re ch'ab'al yey ri chi rajawaxiik chi ke pa kochoo.

E taq xkik'ayij wa' chi kijunaal komoon:

1. **Pa taq'aaj chi uwi juyub'**: Chi ri' xel wi ri kowilaj ab'aj re kaa', uk'iyaal uwach kowilaj taq ab'aj, chomilaj taq ab'aj, chaj, poom, uxiik' q'uuq', etc.

2. **Pa taq'aaj**: Chi ri' xel wi uk'iyaal uwach juyub' taq'aaj (ixiim, kinaq'), ukunab'aliil tiko'n, riij k'uux, tz'ajab'al, atz'aam, uwa'aal kaab', q'ool, kako, miit, uxiik' tz'ikin, chee', tz'u'uum, ree' yey rixk'aq b'alam.

3. **Chi uchii' palow**: Chi ri' xriqitaj t'oot' yey riij kook, uk'ixol kar, ree' tiburon, kumatz uch'ab'q'iij, ronojee uwach kar yey ronojee janipa ri kariqitaj pa ri palow (Ciudad, 1988:58-59).

Ri lik xchapib'ex che ronojee wa' e ri ab'aj obsidiana ub'i' re xki'an q'atab'al ruuk' yey ri jade re xki'an taq wiqib'al ruuk'.

"Pa ri junaab' re ri *Formativo* xjeqer ulo uk'otiik ri kowilaj ab'aj *"obsidiana"* pa taq ri k'olib'al El Chayal, Ixtepeque yey San Martín Jilotepeque, yey waraa k'ut xel wi ronojee janipa ri xajawach chi ke taq ri Maya' Winaq. Chayal xe'kik'ama wi ri xajawax chi ke ri e k'o chi uk'u'x ri Maya' Tinamit, xeb'ek'ow ruuk' pa taq ri tinamit re Las Verapaces yey keb'ok Petén, pa jukub' kakik'am wi ub'ii keb'apon Ceibal, yey chi ri' kakik'am ub'i k'a Tikal. Yey k'o kakik'am ub'ii chi ri' chi uwi ri nimaya' Hondo ub'i' re ke'kiya'a Belice. K'o ri xeb'ek'ow pa Las Verapaces yey xkimaj ub'ii ri nimaya' Usumacinta re keb'apon k'a Yaxchilan yey Palenque, yey keb'el chi ri' keb'apon k'a Tabasco. Xuqu k'o ri xeb'in pa taq ri k'iche'laaj re keb'apon pa umox q'iij re Belice" (Ciudad, 1988:59).

Na jinta awaj aj'eqa'n rumaa ri' janipa ri kakerej chi uwach kachaq ri tikaweex kakeqaaj wi pu xkerej pa jukub', rumaa ri' xew chi uwachuleew keb'in wi janipa ri ajyakol pu chi uwi nimaya', e ma pa ri *Postclásico* na xkib'inib'eej ta chi wa' wa b'ee, xew chi chi uwi palow xeb'in wi, chi uchii' ri Yucatán.

Kub'ij pa taq wuuj chi e chi ri' xek'un ri kaxlan winaq, "ri tikaweex e jeqel pa taq'aaj chi uwi juyub' k'o kuleew chi uchii' palow pa umox q'iij" (Goldin, s.f.:9). Rumaa ri' ri e k'o pa taq'aaj chi uwi juyub' k'o kako kuuk', k'o miit, atz'aam, uk'iyaal uwach jiq'ob'al yey kalaaj pu oxlaaj keb'ab'ixan ri junaab'.

Kub'ij ri soloneel, ixoq Liliana Goldin, chi na lik ta chi rajawaxiik ri k'ayib'al chi ke ma xew ri tikaweex na jinta kuleew chi uchii' palow keloq'ow chi ri'. Xuqu e k'o ajyakol yey e k'o ajk'aay kakik'ayij ri uwi' ri uwachiniik ri juyub' taq'aaj, xuqu kakik'ayij kako, atz'aam yey uxiik' tz'ikin. E chi riij ri kub'ij ri ixoq Goldin, taq ri k'ayib'al ri' k'olik e ri kaxlan taq winaq xekojow re, e ri ke kek'ayin chi ri', utz k'u ri' kakilo sa' taq kaki'an ri tikaweex che ri kirajiil.

Uk'iyal wuuj:

Ciudad, A. (1988). "Los mayas, el pueblo de los sacerdotes sabios". **Biblioteca Iberoamericana.** Vol. 8. Madrid: Ediciones Anaya S. A. y Sociedad Estatal para la Ejecución de Programas del Quinto Centenario.

Goldin, L. (S.F.) "Reestructuración del sistema de mercados del Occidente de Guatemala en la época colonial". **Mayab'**. Páginas 7-20.

Ub'eleej Q'ata'j

TEOTIHUACAN

Ri tinamit Teotihuacan k'o pa taq'aaj, pa uwikiq'ab' q'iij chi unaqaaj ri nimalaj tinamit México, k'o pa jun k'olib'al lik utz kaja'xik. Xew tinamit wa' lik nim yey saqiil tinamit u'anoom, k'o nimaq taq b'ee pa ri tinamit, lik nim ri k'olib'al umajoom yey kab'i'xik chi laj xejeqi' juna 125000-250000 chi tikaweex chi ri'.

Ri lik nim chi ri' e ri nimalaj Rochoo Q'iij. Chi uxee', chi unik'ajaal k'o jun cha' pek yey pa la pek k'o taq jaa oxib' u'anoom, ka'an oponeem chi la' pa jun jul. Kojotal chuun chi riij taq ri riij jaa yey tz'ajoom riij ruuk' kaq pu k'o taq k'exwaach anital chi uwach. Wa' wa jun nimalaj jaa e kuk'ut ri usilab'iik ri q'iij, ri e chi ri' junaam raqan ri q'iij ruuk' ri aq'ab' yey ri kelib'al ulo jupuuq ch'umiil. Pa ri k'oxtun k'o ri Tiyoox Rochoo ri Ketzalkoatl, laj chi ri' kek'oji' wi ri ajawiib'. Wa' jun takatik jaa lik wiqoom riij, anital kik'exwaach kumatz kiwiqoom kiib' pa uxiik' tz'ikin chi riij yey kik'exwaach q'aaq' kumatz.

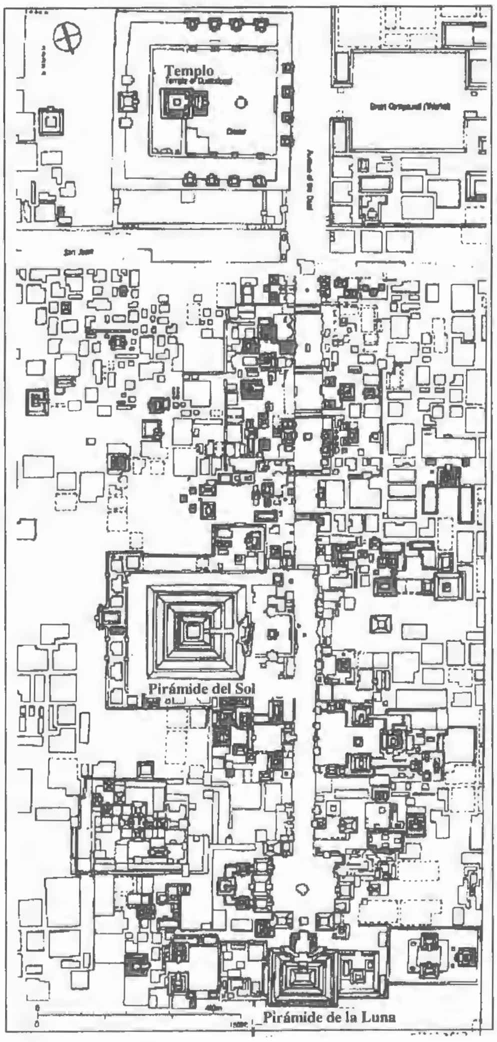

Relik: Coe, Snow & Benson, 1989.

Upaa raqan ri nimalaj tinamit Teotihuacan

Jeqerinaq ulo ri tinamit pa uwikiq'ab' q'iij, kak'is pa umox q'iij, e uk'u'x ri nimab'ee, Kib'ee Kaminaq ub'i' yey chi mutza'j e jeqel ri tikaweex. Ri b'eyomaab' chi unaqaaj ri Kib'ee Kaminaq e jeqel wi yey k'o jun nimalaj uwa jaa chi ri' pa kekitz'i'jan wi kitukeel; ki'anoom taq kik'exwaach loq'olaj taq sa'ch chi riij ri kochoo. Ri e nib'a'iib' naj e jeqel ulo wi che ri uk'u'x ri tinamit, xaa ch'uti'q taq ri kochoo yey ch'utiq taq b'ee ri k'o chi kixo'l (Coe, et al, 1981:104).

Relik: Coe, Snow & Benson, 1989.

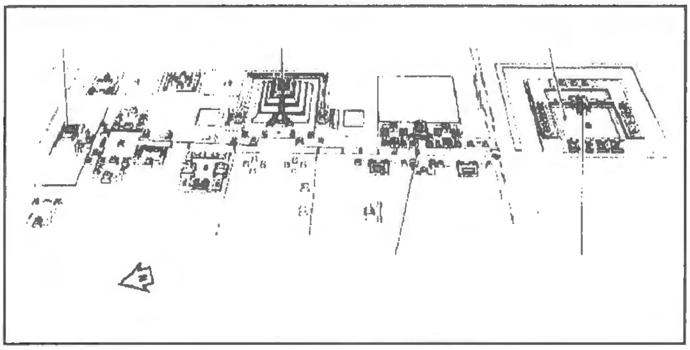

E tinamit Teotihuacan wa' tzu'utal pa uwi'.

Ri eb'ajwaach uk'iyaal uk'olib'al ab'aj *(obsidiana)* xk'oji' pa kiq'ab', yey xriqitaj jaa pa ri tinamit pa xkichakuj wi wa' wa ab'aj. Lik xb'in ri uleew ub'i taq sa'ch xki'ano (Naranja Fino ri ub'i'), xb'in chi kixo'l konojee ri tikaweex e k'o Mesoamérica, lik xk'am kumaa taq ri eb'ajwaach ke taq ri tinamit re kakiya ub'ii pa umuqub'al juna ajaaw e chi ri' kakamik. Q'alaaj pa chi ke ma oxib' raqan, k'o tz'apib'al uwi', k'o chuun chi riij yey kotz'i'jaam riij.

Ri eb' aj Teotihuacan lik xetiko'najik yey lik xek'ayinik.

Xetiko'najin chi uwach taq uleew sutuum riij ruuk' ya' yey kakikunaj ri uleew. Xkik'ayij uk'iyaal uwach taq q'atab'al ki'anoom ruuk' ri ab'aj obsidiana ub'i', rumaa ri' lik uk'iyaal jaa chakub'al wa' wa ab'aj xki'ano yey uk'iyaal tikaweex xechakun re. Xuqu kab'i'xik chi laj e k'o ajyakol yey ajchakuy xoq'o'l eb' aj naj xejeqi' chi ri' pa ri tinamit, rumaa ma xriqitaj jumutzaaj jaa pa ri tinamit Oaxaca pa xchakux wi ri xoq'o'l cha' kaki'an ri Maya' Tikaweex che e aj pa taq'aaj.

Xuqu xki'an uk'iyaal k'ooj che ab'aj, na q'alaaj taq china kiwachib'al yey na q'alaaj taj we re achii pu re ixoq, yey na q'alaaj taq janipa ri ujunaab'. Xuqu xki'an uk'iyaal laj taq ko sa'ch ruuk' xoq'o'l. Pa ri junaab' 450 d.C. xkijeq u'aniik taq k'olib'al junaam ruuk' ri k'exwaach kakaaj kaki'ano yey xaa kakiya chi ri xoq'o'l chi upaa e ri' kel ri k'exwaach kakaaj.

Na xew ta ri kib'ano'n ri aj Teotihuacan xkimaj taq ri tikaweex, xkimaj jub'iiq' ke ri kina'ooj. E k'o jujuun ajawiib' pa taq ri tinamit re Mesoamérica, pa taq ri tinamit e Aztecas, e winaqirinaq ulo Teotihuacan: pa cha' ri Tlaloc, ri Rajawaal Jab'; ri Chalchiuhtlicue, ri Ixoq Ajaaw re Ya' yey rixoqiil ri Ajaaw Tlaloc; ri Mictlantecuhtli, Rajawaal Aq'ab'; Ri Ketzalkoatl, ri Q'uuq' Kumatz, yey k'o jujuun chik (Coe, et al, 1989:109).

Na jinta wuuj xtz'ib'ax chi ri' Teotihuacan, e ma riqoom riliik uwach ka'iib' oxib' tz'iib' xki'ano re cholq'iij, rumaa ri' na eta'amatal taj sa' ub'ee yey cha' taj xsach uwach ri tinamit Teotihuacan. Xew eta'amatalik chi pa k'isib'al re ri *siglo VII* xerex ub'ii ronojee janipa ri k'o chi ri' yey xporox ri tinamit, e lik xok q'aaq' che ri kik'olib'aal ri eb'ajwaach re ri tinamit; na eta'amatal ta k'ut we e ri tikaweex xkiyak kiib' chi kiij ri eb'ajwaach pu k'o juna chik tinamit xe'ch'a'ojin kuuk'.

UB'ELEEJ ILOOJ UWACH WUUJ.

RI RACHAPOOM

Xq'alajinik sa' taq ri xmajtaj chi kiij ri tikaweex e aj Teotihuacan, lik xq'alajin chi uchii' ri palow, pa umox q'iij re Iximuleew. Je wa' x'an uk'iyaal rachapoom pa cha' ri ke ri aj Teotihuacan.

"Ri rachapom jun k'olib'al pa kaporox wi poom, ri tz'apib'al uwi' lik wiqoom saqiil ruuk' jun uk'exwaach jun palajaaj chi unik'ajaal, pu k'o juna k'exwaach chi unik'ajaal yey wiqoom riij ruuk' uk'iyaal taq tz'iib'. Chi riij ri k'exwaach k'o chi unik'ajaal k'o jun jul pa kel wi ulo ri usib'ol ri poom" (Berlo, 1989:150).

Xaa e ch'uti'q ri rachapoom rumaa ri' utz xaa pa xek'am wi ub'ii. Chi la' Teotihuacan, e chi ri' kaki'an ri rachapoom na xaa ta ka'iib' oxib' kaki'ano, k'i k'i ri kaki'ano yey junaam ki'aniik rumaa ma kakichaqaqeej chi uwi ri kikotz'i'janib'al chi kochoo. E chi ri' kek'am ub'ii ri rachapoom naj xeb'uto' ri tikaweex re na kasach ta kiwach yey re na kakijach ta kiib' che ri kikomoon yey xkiq'atisaaj ri kina'ooj chi ke ri nik'aaj tikaweex chik.

Pa uk'iyaal k'olib'al xe'an wi ri rachapoom e ma e ri xe'an Escuintla e la' ri lik e je la' pa cha' ri ke ri aj Teotihuacan. Ri xe'an Escuintla je la' x'an chi ke cha' ri xe'an Teotihuacan pa taq ri junaab' 375-450 d.C. E junwi rumaa ma kiya'oom rajawaal ri k'exwaach xki'an chi riij: ri xkikotz'i'jaj chi riij yey pa uwi' utz kilitajik chi jun palajaaj k'o uq'ab' yey k'o k'o chi ujoloom. Ri ajrachapoom aj Escuintla laj xetijox kumaa ri aj Teotihuacan pu laj xkilo sa' u'aniik kaki'an ri ke rumaa ri' lik xkiriq u'aniik. Xew ri' xki'an ri ke ma chi junaal ri rachapoom xki'ano

yey na jinta junoq junaam ruuk' junoq chik, konojee e junwi taaq e ma junaam cha' re Teotihuacan xki'an che.

Chi la' Teotihuacan xek'exwachix ri ajch'a'ooj chi riij taq jaa, che taq ri qumub'al, chi ke laj taq ko sa'ch yey chi kiij jujuun rachapoom. E q'alaaj ma kuk'a'aam kiq'atab'aal, kib'okob' yey kuk'a'aam kuchilo. Xkichiq'imaaj uwach ri tz'urutuut re xkik'exwachiij ri q'aaq' yey ri kanima' ri ajch'a'ooj e kaminaq, xuqu retaliil ri jun kajalk'atitaj uwach. "Ri tz'urutuut lik kajalk'atitaj uwach pa ri uk'asleem, je la' ku'an ri poom e chi ri' kaporox pa juna rachapoom: nab'ee poom, k'a te k'u ri' ku'an q'aaq' yey k'a te k'u ri' ku'an tiyoxilaj sib' " (Berlo, 1989:154). Yey ri kotz'i'j e retaliil ri kik' k'ajk'atisaam pa juna kotz'i'janik.

Ri ajrachapoom aj Escuintla xkichapib'eej ri rachapoom xki'ano pa taq ri kikotz'i'janik ri ke. Lik q'alaaj cha' ke ajch'a'ooj ri rachapoom x'an chi ri', rumaa ri' lik q'alaaj chi lik xkich'ab'eej kiib' ri tikaweex e k'o chi ri' Escuintla kuuk' ri aj Teotihuacan pa jeqeb'al re ri junaab' re *Clásico Medio.*

Uk'iyal wuuj:

Berlo, J. (1989). "Art historical approaches to the study of Teotihuacan-related ceramics from Escuintla, Guatemala". **New Frontiers in the Archaeology of the pacific coast of southorn Mesoamérica. Antropological Research Papers.** (Bove f. y Heller L. Eds.). No. 39 USA: Arizona State University.

Ulajuuj Q'ata'j
LE'IL *CLÁSICO TARDÍO*
(600-800 d.C.)

Chi kok'iil xeyakataj tanchi ri Maya' taq komoon laj pa ri junaab' 600 d.C. Xewinaqir tanchi uk'iyaal uk'u'x tinamit yey xek'oji' taq ri komoon pa kiq'ab': Tikal, re El Petén; Yaxchilán, re chi uchii' nimaya' Usumacinta; Palenque, re pa utzaqib'al q'iij yey umox q'iij; Kalakmul, re pa uwikiq'ab' q'iij re El Petén; yey Copán, re pa relib'al q'iij yey pa umox q'iij. Na xaa ta chi pa uq'ab' juun xk'oji' wi ri k'amol ub'ee tinamit yey na xaa ta chi juun xilow re ri ub'eyomaal ri tinamit, e ma na xkijalk'atiij ta uwach ri kib'iniik silab'iik, rumaa ma lik xkich'ab'eej kiib' ri tikaweex chi kiwach tob' junwi taq ri kitinamit, xek'ayin chi kiwach yey xek'uli' taq chi kiwach. Janipa taq ri kib'ano'n, ri kichaak junaam uwach, e ma k'o taq jub'iiq' e jalajuuj wi rumaa ri' q'alaaj pa xe'an wi.

Lik xek'iyar ri tikaweex yey xkijachala' taq kiib' rumaa ri' xenimar taq ri tinamit yey xewinaqir ch'utiq taq tinamit. Xkijeq k'u uriqiik k'ayewaal ruuk' ri uleew yey ruuk' ri kiwaa uk'ya'. Chi rajawaxiik xkijalk'atiij uwach ri kitiko'n yey xkijalk'atiij utikiik ri kab'iix. Ri xex kaki'an wi kakichap ch'aqaap juyub' taq'aaj, kakiqajisaaj uwach yey kakiporoj uwach, k'a te k'u ri' kakitiko; kakitik janipa junaab' yey k'a te k'u ri' kakiya kanoq re kuxtalik yey kakichap chi ch'aqaap juyub' taq'aaj. E kaki'an che, kakiqajisaaj uwach, kakiporoj uwach yey kakitiko,

we xek'ow janipa junaab', kakiya tanchi kan pa uxlaneem yey kakichap chi ri kiya'oom kanoq. Na utz ta chik je wa' kaki'ano rumaa ma xek'iyarik yey na keb'u'an ta chi ri uleew, rumaa ri' xkijalk'atiij sa' utikiik ri kab'iix kaki'ano.

E xkijeq u'aniik wa':

1. Xki'an cha' yooch che ri uleew tzalan uwach.
2. Xkiyak ri uleew chi kaaj cha' utz ku'an naj uwi' chi uwach ri ya'.

Xkimol uchii' ri uleew re kaki'an naj uwi' che chi uwach ri ya', chi uwach ri ak'al. Kakik'aq uxaaq chee' pa uwi' re kakikunaj upaa ri uleew, utz k'u ri' junelik kakitiko, na kak'is ta uchuq'ab' ri uleew. Ri ub'ee ya' xki'an chi uchii' wa' wa uleew xuriq uk'iyaal uchaak, xek'oji' kar chi upaa, xaqi u'anoom ch'anan che ri uleew, pa uwi' kakerej wi ri tikaweex ri kimoloniik yey chi ri' kakik'am wi kiyaa' ri tikaweex pa saq'iij.

Lik xkijach kipaa ri ajwaach kuuk' ri tikaweex na e ta ajwaach pa taq ri komoon, je wa' xki'ano:

1. Nab'ee e k'o ri ajawiib' yey ri ajq'ijaab' kuuk' ri kixoqiil, kimi'aal kalk'o'aal.
2. Chi kiij wa' e taran ri katzkichaaq' ri ajawiib' yey ri ajq'ijaab', ri ke k'o kichaak ya'talik.
3. Chi roox e k'o ri ajtz'iib', ri kechakun re ab'aj, ri kakichakuj xoq'o'l, ri ajkeem; e k'o kechakun kuuk' ri ajwaach rumaa ri' e jeqel chi uk'u'x ri tinamit. Xuqu e k'o ajq'ojoom, e k'o taqo'nelaab', e k'o chapol utza'm chaak yey e k'o q'atoy ab'aj.
4. Pa k'isib'al e k'o ri tikaweex kechakun re ri juyub' taq'aaj. Ri ke chi

utza'm taq jaa e jeqel wi yey pa taq ri kuleew. Kakitik ri uleew tzuqub'al ke ri ke yey tzuqub'al ke konojee ri nik'aaj chik, ri na kakichakuj ta ri uleew; xuqu e ri ke keyakow taq re ri nimaq taq jaa.

Na lik ta kejalk'atitaj ri ajwaach rumaa ma we xekam ri e k'o chi uwach ri tinamit e kekanaj kan ri kalk'o'aal pa kik'exeel. Xuqu utz ku'an b'eyoom juna tikaweex we ku'an ajyakool pu we kach'akan pa taq ch'a'ooj. Kub'ij ri ixoq Schele yey ri ixoq Miller (1986) chi ri ch'a'ooj xki'ano na re ta kakimaj uleew, xaa re kikotz'i'janiik (B'i'iim pa Adams, 1991:173). E k'i ri maya' taq tinamit kichapoom kiib' kitukeel, e k'u ri' ri ke ri kech'a'ojin chi kiwach re kakichap juna ajwaach chi ke ri eb' aj pa jun chik tinamit re kakiya ri ukik'eel che ri Nima'ajaaw.

Lik k'o uwach uq'iij ri ukik'eel tikaweex xki'an ri Maya' Winaq yey e kakitzukuj ri ukik'eel junoq chi ke ri ajwaach rumaa ma kakib'ij chi ri ke naqaaj e k'o wi chi ke ri Loq'olaj taq Ajawiib'. Pa taq ri kikotz'i'janiik kaki'ano re awanik, re e chi ri' kalax juna ralk'o'aal juna ajaaw, juna nimalaj q'iij che ri cholq'iij, e chi ri' kak'uli' junoq chi ke ri ajwaach pu e chi ri' kaki'an chomanik chi kiwach ruuk' juna tinamit chik, kakelisaaj kikik'eel chi kib'iil kiib'. Ri achijaab' kakelisaaj kik' che ri anib'aal kichuul ruuk' uk'ixol kar pu ruuk' juna b'aaq yey ri ixoqiib' kakiju' jun k'iix ruuk' chiij che ri kaaq'. Ronojee wa' kilitaj chi kixo'l taq ri k'exwaach xki'an kan chi uwach taq ab'aj, chi uwach taq wuuj.

Konojee ri ajawiib' e achijaab', e ma e k'o jujuun ixoqiib' xk'oji' ri tinamit pa kiq'ab', cha' ri xek'oji' Yaxchilán yey Bonampak. Ri ab'aj kakitak'ab'a' pa uwi' juna ajaaw, ronojee janipa ri kakitz'ib'aaj riij rumaa juna ajaaw kaki'ano re kakiya uwach uq'iij wa' wa ajaaw, kakib'ij china taq ri uchuu uqaaw, ri rati' umaam, cha' utz kilitajik chi qatziij k'o uchuq'ab' yey usuuk' u'anoom ajaaw. Ronojee janipa ri kakitz'ib'aaj

chi riij ri ab'aj kitzijool ri ajawiib.

ULAJUUJ ILOOJ UWACH WUUJ.

UWACH KAAJ ULEEW

Ri Maya' Tikaweex kakib'ij chi oxib' u'anoom ri k'olib'al: ri chikajiil k'olib'al (k'o chi kaaj), ri uwachuleew yey ri uxe'aal k'olib'al (chi uxee' ri uleew). Chi uwachuleew oj jeqel wi ri oj. Kakib'ij ri ke chi ri uwachuleew chapital pa taq utzaal, pa relib'al q'iij, pa utzaqib'al q'iij, pa uwikiq'ab' q'iij yey pa umox q'iij. Pa taq wa' wa k'olib'al k'o jun chee', jun tz'ikin yey jun tzu'nib'aal, yey chi unik'ajaal k'o jun nimalaj inup. Kichapoom kiib' ri oxib' k'olib'al rumaa ri inup, ma ri ratz'iyaal k'o pa ri uxe'aal k'olib'al yey ri uq'ab' e k'o pa ri chikajiil k'olib'al. Pa ri uxe'aal k'olib'al e k'o wi ri e kaminaq, pa jun pek ka'an wi ub'ii okeem. Ri chikajiil k'olib'al pa ri kaaj k'o wi. Ri tikaweex, e chi ri' kekamik, nab'ee keb'ek'ow pa ri uxe'aal k'olib'al (chi uxee' ri uleew) k'a te k'u ri' keb'apon pa ri chikajiil k'olib'al, je la' pa cha' ku'an ri q'iij e chi ri' kuch'ij uchuq'ab' ri aq'ab' yey kel uloq e chi ri' kasaqirik.

Pa taq ri muqub'al tz'ajoom ri uwach taq ri xaan yey k'o taq ub'i taq sa'ch chi ri', ka'an wa' re kato' ri kaminaq chi uch'ijiik kichuq'ab' ri rajawaal aq'ab'.

Kajib' kiwach ri Maya' Ajawiib', kecha ri ixoq Schele yey ri ixoq Miller (1986:42):

1. **Ri re uwachuleew:** Ri k'aslik juyub' taq'aaj: ri juyub', ri nimaya', ri choo, ri pek. Wa' e loq'olaj taq k'olib'al.
2. **Ri winaq cha' e awaj**: Wa' e je la' cha' juna tikaweex e ma cha' e awaj.

Kajxukut u'anoom ri kiwach yey k'o jun uwachib'al tzu'b'al iib' che ri kiq'ab', che la kaa' pu chi uwach kik'u'x.

3. **Ri e tikaweex-awaj**: K'o nik'aaj chik cha' e tikaweex pu cha' e awaj. Juna wachib'al cha' wa' k'o kulewaal jalajuuj taq awaj che yey xaa juun k'u ri' rumaa ri' na kasach ta ruuk' juna saqiil awaj.

4. **Awaj**: Wa' kiwachib'al awaj kaki'an kib'ano'n tikaweex; e k'i wa' wa ab'aj e k'o pa ri uxe'aal k'olib'al, eb'ajtz'iib' chi la' pu eb'ajb'iix.

"Juna Ajaaw utz kujalk'atiij uwach. K'o jujuun wachib'al na kejalk'atitaj taj, yey k'o jujuun chik keb'u'an nimaq winaq yey kejalk'atitajik, laj je la' kaki'an che uk'exwaach ri qab'iniik silab'iik chi uwach wa juyub' taq'aaj. K'o taq etaliil k'o chi ke konojee ri ajawiib' yey k'o etaliil cha' xaa kachiq'imaxik, kakoj che jun chik ajaaw, e kach'aw wa' chi ri ajaaw uchiq'imaam etaliil kujalk'atiij ri uchaak upataan. Na q'alaaj ta saqiil sa' la ki'anoom, k'o q'alaaj wi chi e junwi o k'o q'alaaj wi chi e junaam. E chi ri' kariqitaj juna k'aak' wachib'al re juna ajaaw, kajalk'atitaj ri na'ooj nuk'uum chi chi riij rumaa ma junwi tanchi ri uchaak upataan kariqitajik, e ri' xaq je la' ku'ano" (Schele y Miller, 1986:42).

Lik chi rajawaxiik kik' pa ri kikotz'i'janiik ri Maya' Winaq. Lik chi rajawaxiik ri kikik'eel ri ajawiib', ri eb'ajwaach che ri ub'iniik usilab'iik ri komoon chi uwachuleew. Utz kak'un chi qak'u'x ri kub'ij pa ri Poopol Wuuj e chi ri' kach'a'tib'ex riij ri uwinaqiriik ri tikaweex, ri Ajawiib' ri ke xkaaj xeki'an ri tikaweex cha' utz k'o kuxtaneel na'taneel ke yey tzuquneel ke: ri kik' e kiwaa ri' ri Ajawiib' yey ruuk' ri sib' ka'an ch'a'teem kuuk'.

Kakib'ij ri ke chi ri ajawiib', ri eb'ajwaach re ri tinamit e kalk'o'aal ri Loq'olaj taq Ajawiib', rumaa ri' lik chi rajawaxiik kab'i'xik china taq

ri uchuu uqaaw, ri rati' umaam juna ajaaw cha' utz kab'i'xik chi usuuk' ajaaw. Ri ajawiib' e kik'exwaach ri Tiyoxilaj taq Ajawiib' e k'o chi uwachuleew. Na xaqi ta toob' ri kiq'uuq' xkikojo, lik chi rajawaxiik ri kawaaj, kisansilo, ri kiq'uuq' kemoom saqiil yey lik kotz'i'j uwach, yey lik yijb'aam saqiil ri kiwiqib'aal xkikoj che ri kijoloom. Ronojee ri kiwa'b'aal ri kiqumub'aal tz'ib'ital riij, kub'ij chi riij china ri rajaaw yey sa' uchaak che.

Ujulajuuj Q'ata'j

LE'IL *CLÁSICO TARDÍO*
(Uch'aqapuul lajuuj q'ata'j)

Tob' xaa juun ri maya' bininiik silab'iik, k'o jalajuuj wi e chi riij pa chi ke ri kikomoon ri tikaweex; janipa taq ri jalajuuj xq'alajin che ri kichaak kipataan, che ri kib'ano'n. E taq komoon wa' junaam xki'an che ri yakooj jaa:

1. **Ri nimalaj Petén**: Na xkijalk'atiij ta ri uyakiik jaa xki'ano, xki'an ri nimaq taq tiyoox jaa, lik nim ri uwaa jaa xki'an che yey lik ch'uti'q taq ko ri upaa jaa. Xkitz'aq chuun chi riij yey xkitz'aaj riij, xkikoj utzu'nib'aal. Je la' cha' ri Tikal.

2. **Chenes, Puuc yey Río Bec**: Na chuun ta xkitz'aq chi uwach ri jaa xki'ano, xkikoj retz'ab'a'liil ruuk' ab'aj. Upaa uchii' jun nimalaj itzeel chikop xki'an ri aj Chenes, pa umox q'iij che ri Campeche, che ri uchii' jaa, je la' cha' ri Chicanna'. Ri aj Puuc, aj Yucatán yey aj pa uwikiq'ab' q'iij che ri Campeche, xki'an uk'exwaach ri Rajawaal Jab' chi uchii' taq ri jaa, xki'an itzeel taq chikop, xki'an cha' retz'ab'a'liil keem. Ab'aj ronojee ri retz'ab'a'liil xki'ano. Nima'q upaa taq ri jaa yey naj uqul; je la' cha' ri Uxmal. Ri ah Río Bec, pa uwikiq'ab' q'iij che ri Petén xki'an nimaq taq tukutaq pa uwi' taq ri jaa, na jinta uchaak, xaa retz'ab'a'liil xki'ano.

3. **Chi uchii' taq k'olib'al pa umox q'iij/utzaqib'al q'iij**: Xki'an jaa xaa kitukeel e k'olik yey yuxul uwach ri uwi taq ri jaa xki'ano; xuqu xki'an kotz'i'janib'al pa jaa. Je la' cha' ri Palenque.

4. **Chi uchii' taq k'olib'al pa umox q'iij/relib'al q'iij**: Ri retz'ab'a'liil ri jaa xki'ano na xaa ta xki'an retaliil chi uwach ri riij jaa, nima'q xki'an che, q'alaaj xaa pa kil pana wi. Cha' ri Copán.

Ab'aj xki'an che taq ri komoon jaa yey kotokaq taq xki'an che ri uchii' jaa. E chi ri' xkiyak taq wa' wa jaa, chi junaal ab'aj kakikojo kakelisaaj ulo jub'iiq' k'a pa ku'an wi na naj ta chi kixo'l, k'a pa kumaj wi jun ab'aj katz'ajix pa uwi' e ri' xuk'ul riib' ri riij jaa. We lik nim upaa xki'an che laj wo'oob' mts. rumaa ri' e la' ch'uti'q taq ko upaa ri jaa e ma lik naj taq raqan. Junwi taq uwach ri jaa xki'ano, e taq xki'an wa':

1. **Tiyoox jaa**: Wa' nimaq taq jaa, nimaq taq takataq pa kaaj yey k'o jun laj ko jaa x'an pa ujoloom, ch'uti'n ko upaa. Chi uwi wa' wa nimaq taq jaa xkiyak nimaq taq tz'ajatz'aq ab'aj lik kitz'ib'aam uwach. Wa' wa tiyoox jaa junelik chi uwi jun chik tiyoox jaa kayak wi, rumaa ri' chi kok'il kanimar upaa yey kel chi kaaj. Chi uxee' kekimuq kan ajawiib'. Chi uwi taq ri uchii' jaa kikojoom teem lik k'o retz'ab'a'liil.

2. **Kochoo ajawiib'**: Xaa ch'uti'n uwi' taq wa' wa jaa e ma lik e nimaq, uk'iyaal uq'ab' jaa k'o che. K'o jujuun e jeqel ri ajawiib' chi upaa yey e k'o jujuun chik re xechakun ri ajwaach chi upaa. Xuqu k'o ch'utiq taq uq'ab' jaa che kochoo ri kajchaak ri ajawiib' yey kochoo ri ajkeem, ajxoq'o'l. Xuqu k'o taq uq'ab' jaa uk'olib'al kiwaa, uk'olib'al kiq'uuq' yey uk'olib'al kichapib'aal pa ch'a'ooj. Ri anib'al q'aaq' yey ri anib'al tukuleem xaa chee' riij xki'an che. K'o kich'ataal

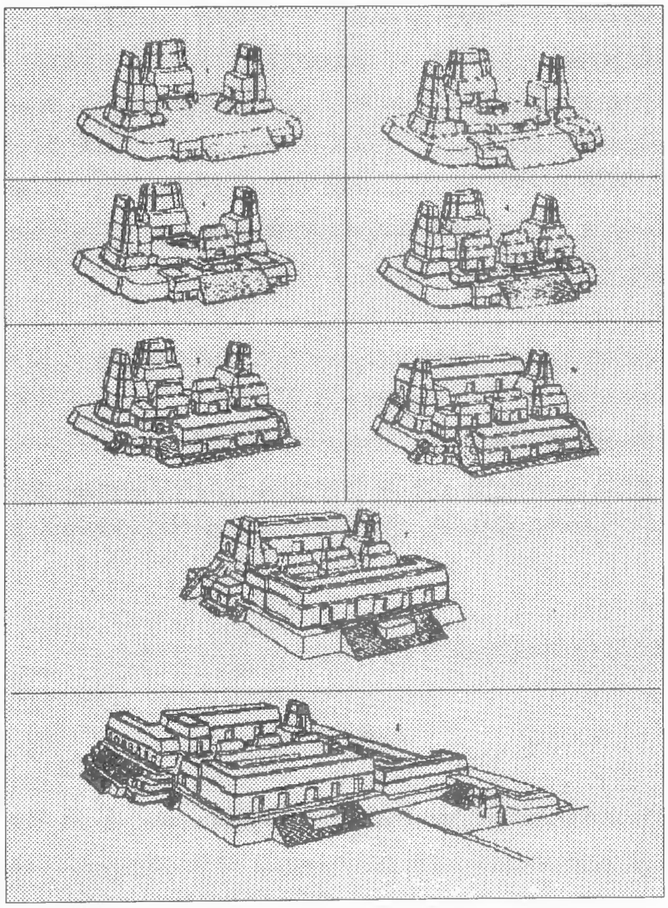

Relik: Miller, 1992.

Je taq wa' xki'an che ri yakooj jaa pa ri k'olib'al Waxaqtun, anital rumaa ri ixoq Tatiana Proskouriakoff.

ch'uti'q uwi', k'o kikaxa yey k'o kiteem.

3. **Etz'anib'al**: Lik k'o uq'iij ri etz'anib'al xki'an ri Maya' Tikaweex rumaa ma uk'exwaach ri uchuq'ab' ri q'iij chi uwi ri aq'ab', ri uk'exwaach ri ukamiik yey ri uk'astajiik ri q'iij. Cha' jun "I" ri k'olib'al, tz'alan uwach ri utzaal. K'o taq tz'ulib'al pa kek'oji' wi ri ajka'aay. Ri aj'etz'aneel xkikoj ch'uqub'al re ri kijoloom, ch'uqub'al kiq'ab', ch'uqub'al uwi kaa' yey uwa kich'eek cha' utz na keb'u'an ta k'ax.

4. **Uk'olib'al ya'**: Lik chi rajawaxiik ri uk'olib'al ya' chi ke ri katzaj ri ya' kuuk', cha' ri e k'o Petén yey ri aj Yucatán. Pa taq wa' wa k'olib'al ri ab'aj chuun kutz'ub' la ya'. Yucatán k'o nimaq taq ya' choo yey e k'o pek pa kapoq' wi ulo ya' yey na ketzaj taj. Petén xki'an uk'olib'al ya' chi uxee' taq ri uleew, xkitz'aq chuun chi uwach cha' utz kak'ol ri ya' chi upaa.

ULAJUUJ ILOOJ UWACH WUUJ.

RI TUUJ

Ri tuuj atinab'al kakichapib'eej ri aj chi qawach e aj ikem. Junwi taq u'aniik kaki'ano e chi riij pa chawi, k'o jujuun sotosaq kaki'an che, cha' chaq'isab'al kaxlan wa yey jujuun chik cha' laj taq ko jaa kaki'an che. K'o jujuun chi uwach uleew kaki'an wi yey k'o jujuun chik kakimuq jub'iiq'. Ronojee b'ara riij ruuk' tz'aqoom xoq'o'l, e ma Santiago Atitlán ab'aj kaki'an che. K'o ab'aj chi upaa, e la' la kakikoj q'aaq' che, k'a te k'u ri' kakikoj ya' pa uwi' cha' utz ku'an sib'. Kitukeel ri achijaab' keb'atinik yey kitukeel ri ixoqiib'.

"Keb'atin pa ri tuul re kakijosq'iij kiib' ri tikaweex pu re kakikunaj

kiib'. China ri k'o ojob' che, ri uxu'uum teew, ri kakach'kat ub'aqiil, ri kati'on ujoloom, ri kakach'kat rulewaal, kati'on upaa pu k'o k'ax che ri utz'u'umaal utz keb'atin pa ri tuuj pa kunab'al aq'ees. Juna ixoq k'aak' utzirinaq uwach chi rajawaxiik katin pa ri tuuj rumaa ma chi rajawaxiik kamiq'ik (rumaa ri' ri nimaq winaq **ajtuuj** kecha che juna ixoq k'aak' xril uwach uch'uti'n). Ri tuuj kuqajisaaj ulo upaa ri utz'uum ri ixoq" (Ramírez y Mazariegos, 1993:131).

Xuqu ri ch'uti'n k'aak' alaxinaq katinisax pa ri tuuj. Uchuu ri ch'uti'n yey ri aj'iyoom keb'ok pa ri tuuj ruuk' ri ch'uti'n yey ri uqaaw keroye'eej kan chi uchii'. Ri ixoq aj'iyoom upataan kuk'ut chi uwach ri ch'uti'n sa' taq ri uchapib'aal pa ri uchaak: we alaa kuk'ut ri uchakub'al uleew chi uwach, yey we alii e kuk'ut chi uwach sa' ri kuchap pa ri jaa yey ri ub'i taq re re ukeem; xuqu kak'ut chi kiwach sa' ri kajawax chi ke pa tijob'al, tob' alii, tob' alaa.

Ojeer winaqirinaq la' la tuuj. Ri solonelaab', achi Andrews IV yey Andrews V xkiriq juun cha' tuuj Tzibilchaltun, laj re taq ri junaab' *Formativo* ub'i'. "Sotosik u'anoom, k'o aq'a'l chi upaa, sotoom riij ruuk' ab'aj, la ab'aj laj re na kajorob' taj, yey k'o jun laj ko ub'ee ya' chi ri'. Xuqu xriqitaj ab'aj pa ri yooch pa ka'an wi qajeem, laj uk'olib'al ya' " (Manzanilla y Benavides, 1985:11).

K'o oxib' tuuj Chichen Itza', k'o jun chi unaqaaj jun ya' choo, kab'i'xik chi laj chi ri' kach'aj wi ub'ii kiij ri tikaweex kek'aq pa ri ya' choo.

Uk'iyal wuuj:

Benavides A. y Manzanilla L. (1985). "Arquitectura doméstica en el área maya: el formativo tardío y el clásico" **Cuaderno de Arquitectura Mesoamericana.** No. 53 septiembre, pag. 3-16.

Covo Torres, J. (1989). **Guía de Chichén Itzá.** Mérida, Yucatán, México: Producción Editorial Dante, S. A. de C.V.

Mazariegos L. y Ramírez M. (1993) **Tradición y Modernidad. Lecturas sobre la cultura maya actual.** Guatemala: Universidad Rafael Landívar, Instituto de Lingüística.

Wauchope, R. (1938) **Modern maya House. A study of the archaeological significance.** Washington, D. C: Carnegie Institution of Washington.

Ukab'lajuuj Q'ata'j 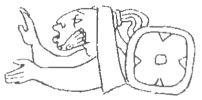

LE'IL *CLÁSICO TARDÍO*
(uch'aqapuul ri ujulajuuj q'ata'j)

Ri Maya' Tikaweex xetz'ib'anik, xki'an taq retz'ab'a'liil taq ri kochoo, ri kiwuuj yakab'al kiq'iij ri ajawiib', ri ajwaach, rumaa ri' xkiwinaqirisaaj taq etaliil, xkiwinaqirisaaj taq choltz'iib' yey konojee ri ajtz'iib' e kakik'am re ri' e chi ri' ketz'ib'anik, e chi ri' kaki'an juna k'exwaach. Janipa taq ri kab'in ri kina'ooj chi uwi ri kichaak q'alaaj che ri kitz'iib' kaki'ano, q'alaaj che sa' uk'isiik ri kichaak kaki'ano, che ri k'aak' taq tz'iib' kakiwinaqirisaaj, che ri uchomaal taq ri ch'a'teem kakitz'ib'aaj. Ri ajtz'iib' ri ke laj junelik kakich'ab'eej kiib' chi kiwach chi uwi ri kichaak, pu laj konojee keta'aam uwach ri uchaak junoq chik. Riqitajinaq taq k'exwaach lik junaam ki'anoom pa jalajuuj taq k'olib'al yey pa jalajuuj taq junaab', rumaa ri' kab'i'xik chi konojee ri ajtz'iib', ri ajk'exwaach xaa juun kitijoxiik ki'anoom.

Nab'ee xb'i'xik chi ri ajtz'iib' xaa ketaq che ri kakitz'ib'aaj, chi ri ke xaa kaki'ano sa' ri kab'i'x chi ke, chi laj na keta'aam ta ne na ri' sa' taq kach'aw ri kaki'ano, e ma pa taq wa q'iij kab'i'xik chi e ne ri ke ri lik keta'aam sa' ri kakitz'ib'aaj, lik keta'aam sa' u'aniik taq ri tz'iib', lik keta'aam chi riij taq ri q'iij, ik', ch'umiil yey lik keta'aam sa' u'anoom ri choltziij.

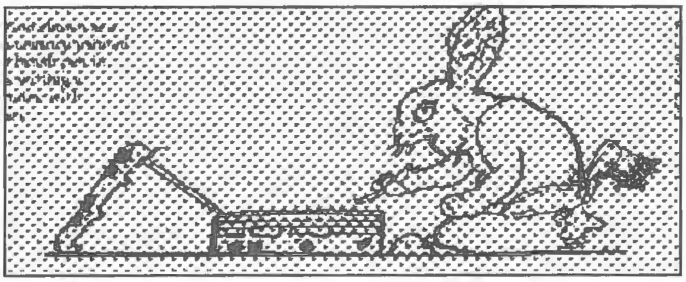

Relik: Coe, 1993.

Ajaaw Imul, ajtz'iib', katz'ib'an chi uwach jun wuuj.

Ri uchakuxiik ab'aj.

Lik k'i uwach uchakuxiik ri ab'aj xki'ano yey lik choom u'aniik xki'an che. Chi kijunaal tinamit xkilo sa' ri k'o chi uwach ri kujuyub' taq'aaj yey e xkichapib'eej ri'. Cha' ri Palenque, uk'iyaal tz'ajatz'aq taq ab'aj chuun re uwi uchii' jaa xkitz'ib'aaj riij; e ma wa' wa ab'aj na utz ta ka'an tz'ib'a'ab'aj che rumaa ma na ko taj.

Pa jujuun chik k'olib'al, cha' ri Copán, k'o kowilaj ab'aj kuuk' yey e la' ri xki'an tz'ib'a'ab'aj che.

Pa taq ri taq'aaj chi uwi taq juyub' k'o uk'iyaal chomilaj taq ab'aj yey ruuk' la' xki'an uk'iyaal laj taq ko tiyoxilaj taq k'exwaach yey xki'an wiqib'al iib'. Xuqu je la' xki'an ri aj pa taq'aaj, e ma ri ke e xkichapib'eej taq ri kariqitaj pa palow, cha' taq ri t'oot'.

Janipa taq ri k'exwaach xki'ano e kakik'exwachij taq ri ajwaach:

e chi ri' keb'ok chi ajawareem, china taq ri kichuu kiqaaw, ri kati' kimaam, e chi ri' k'o kechapataj ulo pa taq ch'a'ooj yey sa' taq ri kakil ri ajawiib' pa k'aslik wachik'. Ri tz'ib'an riij taq ab'aj, jaa, chee', e kuk'am re taq la jaa kayakik. Ri uwi uchii' jaa juwinaq wo'oob' rajilab'al k'o Yaxchilan q'alaaj k'a k'o ch'aqa'taq taq kaq, rax yey q'an che, chi ri' q'alaaj wi chi ri ojeer taan xtz'aaj riij ronojee la' (Miller, 1986:148).

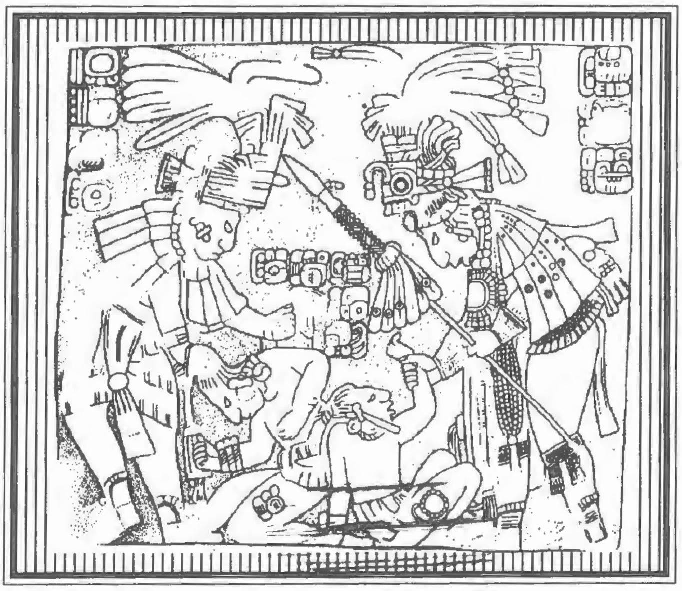

Relik: Coe, 1993.

Waraa wachib'eem jun chapooj tikaweex pa ch'a'ooj Uwajxaaq uwi uchii' jaa re Yaxchilán.

Chi ri' Piedras Negras xkitz'ib'aaj riij taq ri ab'aj, xkik'exwachiij taq ri ajwaach chi uwach taq ri ab'aj; ri ke xkik'ot uwach ri ab'aj, ri uk'exwaach ri ajaaw kakanaj kan chi kaaj yey janipa taq ri retz'ab'a'liil chi uxee' kakanaj wi. Chi la' Copán janipa taq ri ab'aj xkitz'ib'aaj riij yey xkitak'ab'a' pa ub'i' juna ajaaw junaam unimaal ruuk' ri ajaaw xki'an che. Yey ri Quiriguá xki'an taq uk'exwaach cha' awaj, cha' tikaweex.

Na konojee ta ri kechakun re ri ab'aj junaam ri kakiriqo, na junaam ta ri keta'amanik chi riij ri kichaak, rumaa ri' q'alaaj chi k'o nimaq taq ab'aj na xaa ta juun xchakun re, e k'i chi riij. E kilitajik kakil ri uchaak junoq yey junaam kaki'an che ri ke ri ke. E chi ri' kaki'an wa' kakik'am re ri wachib'al u'anoom junoq e ma k'o kakitz'aqatisaaj chi re, k'o jutaq b'iiq' kakijalk'atij che. Ri k'exwaach uk'u'x ri wachib'al kaki'ano ka'an rumaa juun lik ku'an saqiil yey e k'o chi nik'aaj xaa kakitz'aqatisaaj chi ub'ii, ri e tz'aqatisaneel na chi rajawaxiik taj lik kakiriqo.

Xchakux ch'utiq taq sa'ch, cha' ri awaaj, sansilo, b'aaq, k'ooj yey t'oot'. K'i wa' wa laj taq ko sa'ch e riqitajinaq pa taq ri muqub'al, tz'ib'ital chi kiwach sa' ri xkaaj ri tikaweex xkib'ij chi riij ri ajaaw xkamik yey kuch'a'tib'eej riij sa' ri k'asleem ke'kiriqa ri kekam chi uwachuleew.

Ri Tz'aqooj xoq'o'l.

Ri kakichakuj xoq'o'l kaki'an tz'ajatz'ik che ri xoq'o'l k'a te k'u ri' kakiwolqotiij; kakiyijb'a' ri uxee', utz kakiju' taq xoq'o'l chi riij ri kixun, kixaroo yey kakitz'aj riij. Uk'iyaal xaro kakik'exwachiij ri k'asleem ke'uriqa juna tikaweex e chi ri' kakamik, k'o jujuun k'o ub'i' ri kajaaw chi ke, sa' ri uwach yey sa' xajawax wi ri xaro che. Janipa taq ri uleew taq sa'ch kariqitajink kakik'utu janipa junaab' wa' e tz'aqoom, rumaa ri' xaa ta uchomaal ri ub'i taq ke ri qati' qamaam, kub'ij sa' chi junab'uul x'anik, sa' u'aniik xki'an ri' ri ub'i taq ke ri qati' qamaam, china taq chi ke xkik'ayij wi, pa chi ke taq ri komoon xek'ayin kuuk'. Pa wa wuuj na kach'a'tib'ex ta riij ronojee uwach ri uleew taq ub'i taq ke ri qati' qamaam rumaa ma lik e k'i.

Junwi taq ri uleew taq ub'i taq sa'ch xkichapib'eej ri ajwaach ruuk' ri xkichapib'eej ri tikaweex pa kochoo. Ri xkichapib'eej ri ajwaach

lik e anoom saqiil, kotz'i'jaam riij yey tz'ajoom riij. E taq uchaak wa' ri xaro chi ke ri ajwaach:

1. Ri kakichapib'eej ronojee q'iij: K'o jumolaaj ub'i taq ke re kakichapib'eej ronojee q'iij yey re tiyoox pataan.

2. Re pa muqub'al: K'o jumolaaj re kaya' ub'ii ruuk' ri kaminaq e chi ri' ke'muqoq.

3. Ya'b'al uq'iij ri ajwaach: Ri xaro kuya uq'iij ri rajaaw yey e kasipax la' che junoq china ruuk' ka'an wi juna chomanik, pu cha' utz na kasach ta uwach ri chomanik anital uloq (Schele y Miller, 1986).

Ri Tz'ajanik.

Na xew ta xkitz'aj riij ri ab'aj yey ri kichapib'aal ri Maya' Winaq, ri ke xkitz'aj taq riij ri jaa. Xkikoj ri tz'ajab'al chi uwach ri xaan chunaam riij yey ch'anan. Chi rajawaxiik kakitz'ajala' uwach rumaa ma ri tz'ajab'al tzaja'j chi uwach ri xaan yey kachaqij taan, je k'u la' ri' ku'an ri xaan chi uchapiik ri kakoj chi uwach.

K'o jujuun taq chaak k'o xesach wi yey na xkiyijb'a' taj, k'o xesach taq wi ruuk' ri utz'ib'axiik ri rajilab'al juna q'iij, pu na e ta ri wachib'al xki'ano. Rumaa ri' utz kach'ob'ik chi:

a. Na kil ta uwach nab'ee ri katz'ib'axik re kayijb'axik we k'o e sachinaq wi.

b. We k'o xesach wi kakib'ij chi e ri ajawiib' xe'anow chi re.

c. Katz'ib'ax uwach juna ab'aj, pu ri xaan e chi ri' k'o juna nimalaj kotz'i'janik yey kakikuy numik ri ajtz'iib', ri tz'ajanelaab', kakelisaaj kik' chi kib'iil kiib' yey laj kakiqum awasib'al (Schele y Miller, 1986).

Ruuk' jun tz'ib'ab'al ki'anoom ruuk' rismaal awaj kaki'an wi taq ri wachib'al, je la' pa cha' ri xkikoj ri *chinos*. E chi ri' xkijuch' uwach taq ri xaan kiyakoom ri kiq'ab' chi kaaj, na kiya'oom ta chi uwach ri

xaan, we xkimaj ub'ii, xaa juun u'aniik kaki'ano, lik choom kaki'an che yey kaki'anala'. Na kaki'an ta uk'exwaach nab'ee pa taq kakijuch' wi, e ma laj k'o kaki'an wi ri k'exwaach nab'ee yey chi ri' kakil wi e chi ri' kaki'an chi uwach ri xaan pu juna sa'ch chik (Schele y Miller, 1986).

E lik eta'amatal kiwach taq ri wachib'al e anital Bonampak, ri xeriqitaj pa ri junaab' 1,947. Katz'aj taq uwach ri uxee' taq uwi jaa, uwach ri xaan, ri tz'ulib'al yey ri raqan jaa. Lik katzu'n ri tz'ajab'al kakikoj che yey e k'o uk'iyaal winaq chi uwach kuuk' taq ri tikaweex e chapital pa taq ch'a'ooj.

UKAB'LAJUUJ ILOOJ UWACH WUUJ.

RI K'UUL YEY RI WIQIB'AL

Rumaa lik ch'anan yey lik miq'in taq ri uwachuleew pa xejeqi' wi ri Maya' taq Winaq, xaa ajilaam chi ko ri k'uul riqitajinaq, rumaa ma xq'ayik janipa taq ri xkiya kan ri ke, cha' ta ri' ri kiq'uuq' ri kaminaq. Lik kab'ukb'ut ri q'iij yey xaqi ch'anan ri uleew yey ch'amch'oj ri uleew rumaa ri' xuk'ux ri k'uul.

Riqitajinaq ch'aqa'taq taq k'uul anital ruuk' miit yey sajkii' pa taq muqub'al re ri *Clásico Temprano* chi la' Río Azul (Iximuleew) yey Lamanai (Belice), xuqu riqitajinaq ch'aqa'taq taq k'uul k'atinaq chik pa ri k'olib'al *"Cenote de los Sacrificios"* ub'i' k'o Chichen Itza' *(Postclásico Temprano).*

K'o eta'amatal chi riij ri kiq'uuq' ri qati' qamaam, ri Ojeer Maya' Winaq, eta'amatalik sa' u'aniik xki'ano, sa' taq ri utzu'nib'aal yey cha' taj chi kok'iil xkichomarisaaj rumaa ma riqitajinaq laj taq ko k'exwaach,

k'o uk'exwaach ri kiq'uuq' ki'anoom chi uwach taq ri uleew taq chapib'al, chi uwach taq ri wuuj yey k'o kitz'ib'aam kan chi riij pa taq ri wuuj xkitz'ib'aaj e chi ri' xek'un ri kaxlan winaq. Ri Naan Ixchel, Rajawaal ri Qati' Ik' yey Rajawaal ri kemanik, anital uk'exwaach kakemanik chi uwach ri wuuj Ajaaw retaliil k'aslikiil Trocortesiano ub'i'. Ri raliit ri Rajawaal ri Qati' Ik' ruuk' ri Rajawaal Q'iij (Itzamna) Ixcheb'el Yax ub'i', ri re rajawaal ri yo'k, ri kotz'i'j, ri wachib'al ka'an chi uwach taq ri keem.

E chi ri' majaa' kekeman ri tikaweex, nab'ee xkichapib'eej ri k'im yey ri k'a'aam, xki'an chakach che, xki'an poop yey xki'an k'aat che.

K'o keb'i'nik chi Sudamérica petinaq wi taq ri uche'uul ri keem, e ma na utz taj kab'i'xik chi qatziij. Q'alaaj chi waraa xwinaqir wi ri kemanik, na jinta xpee wi. Xriqitaj jun uk'exwaach k'uul Teotihuacán yey xb'i'xik chi x'an pa ri junaab' 1500-900 a.C., yey ri uch'aqapuul k'uul riqitajinaq lik ojeer winaqirinaq, x'an pa ri junaab' 900-200 a.C., yey ri k'uul kemoom lik ojeer anoom xriqitaj pa ri umox q'iij che ri Tamaulipas, México, yey x'an pa ri junaab' 1800 - 1400 a.C. (Sayer, 1990:21).

E taq xkikemaj wa':

1. Uche'uul upaa kowilaj taq uxaaq chee', jutz'ujaq, saq katzu'nik yey ch'uch'uj, cha' la sajkii'.

2. Upaa riij chee'. Na ronojee ta k'olib'al e k'o taq wa' wa chee' rumaa ri' na lik ta xchapib'exik. Cha' ri' wa' e xchapib'ex ri upaa riij la.

3. Xkichapib'eej ri miit. Ri miit xwinaqir waraa Abya-Yala, k'o saq yey k'o q'ako'j.

Ronojee janipa ri k'uul xajawax chi ke xkikemaj ruuk' taq ri chee' cha' ri kachapib'ex pa taq wa' wa q'iij. Na kaq'at ta ri k'uul kakikemaj, e la' je la' u'anoom kakikoj chi kiij. Junwi taq ri k'uul kakikemaj e chi riij china ri rajaaw yey sa' uchaak che. K'o kiq'uu' ri uwaa jaa yey k'o re nimaq'iij, yey junwi taq ri k'uul e chi riij we re juna ajwaach pu re juna xaa tob' tikaweex. Pa jujuun taq k'olib'al riqitajinaq jujuun taq chapib'al re keem: riqitajinaq patan anital ruuk' xoq'o'l, sotosik anital che yey kotz'i'jaam riij, riqitajinaq ch'ut, b'aaq t'isib'al k'uul yey uk'iyaal uwach b'aaq anitalik re ka'an t'iis ruuk'.

Kakitz'aqatisaaj uwach ri wiqib'al ke ruuk' ri uxiik' tz'ikin. E lik kaloq'ox ri uxiik' q'uuq', kakiyijb'a' re kakiya chi kijoloom. K'o taq k'uul xkikemaj ub'ii uxiik' q'uuq' chi upaa cha' utz e chi ri' kukoj ri rajaaw e kilitajik cha' jun chi tz'ikin. Xuqu xkikoj chomilaj taq uxiik' tz'ikin che ri kib'okob'. K'o taq jujuun wachib'al xkikoj uk'iyaal taq utzu'nib'al cha' utz e kilitajik cha' uxiik' tz'ikin k'o che.

Ri ajwaach lik kakiwiqiqeej kiib'. Chi ixoqiib', chi achijaab' xkikoj retz'ab'a'liil ri uqul kiq'ab', ri uwach kik'u'x, kisansilo, kowaaj. Ronojee wa' ab'aj, xkichapib'eej uk'iyaal uwach ab'aj, e ma e lik xkiloq'oj ri raxa'ab'aj, ri jade. Lik xkaaj taq ri rax ab'aj rumaa ma junaam katzu'n ruuk' ri ya' yey ruuk' ri ab'iix. E chi ri' kakimuq juna ajaaw kakikoj ub'ii uk'ooj, kakib'ij chi to'ob'al re pa ri ub'ee chi uxee' ri uleew.

Ri chomilaj taq k'uul, -ri kemoom saqiil, ri lik kotz'i'j uwach-, ri nimaq taq wiqib'al jolomaaj yey ri awaaj, ri uchomaal uqul kiq'ab', ri sansilo, xew ri ajwaach kekojow re. Ri tikaweex na jinta ko kiwach sajkii' ri kiq'uuq' kakikojo, jujuun ko ri uwach yey k'o ri na jinta uwach kaki'ano, yey laj na jinta ab'aj xkiwiq kiib' ruuk'. Ri uchomaal jolomaaj xew ri ajwaach xekojow re.

E chi ri' xek'un ri kaxlan winaq xjalk'atitaj jub'iiq' ri kiq'uuq' ri qati' qamaam. Ri ke xkik'am ulo ri rixmaal b'exex yey xkik'am ulo ri kemab'al kachakux ruuk' aqanaaj; yey e ri ke xek'utuw re chi utz kaq'at ri kuul yey kapaj che ri rajaaw cha' utz je la' unimaal ka'an che. Ri kaxlan winaq xkib'ij chi ri qati' qamaam "e ch'analik", na jinta kiq'uuq', xaa jun chi maxtat kikojoom re kakich'uq ri k'ixib'al chi ke", xecha'. Je la' xkib'ij rumaa ma ri ke kich'uquqeem ronojee ri kulewaal, rumaa ri' lik xkam kanima' che e chi ri' xkilo chi xew ri maxtat kikojoom ri tikaweex aj waraa.

Pa k'isib'al re ri *siglo XVI* ri achijaab' aj chi qawach xkijeq ukojiik cha' kaxlan kotoon, cha' kapixay (kapusay, wa' ch'a'teem Vasco, jun suqusik k'uul k'o jun teeq' che re kaju' ri jolomaaj chi ri'), xkijeq ukojiik xajab' yey upaa wi'aaj.

Xkijalk'atiij ri kimaxtat, xkijeq ukojiik saq wexaaj yey k'a te k'u ri' xkijeq ukojiik wexaaj cha' ri ke ri kaxlan winaq. Ka'iib' ukemiik kaki'an che ri wexaaj, k'a te k'u ri' kakit'is upaa yey kakixim ruuk' jun kaqapaas. Yey k'o jalajuj taq kotoon. K'o juun ka'iib' k'uul k'o che, kat'is upaa yey kaya' kan ri uteel ri jolomaaj, e ri' kakojik; k'o jujuun chik kaki'an uqul uq'ab', kaki'an uqul yey kakikoj chapib'al re chi uwach uk'u'x.

Ri kotoon na k'ayeew ta u'anoom je la' ka'an chi ukemiik cha' ri xex kaki'an wi, e ma ri kotoon cha' ri ke ri kaxlan winaq kakemax ruuk' ri chee' kasilab'isax ruuk' aqanaaj. Ri uwa aa' kakikojo laj kuxtab'al kan re ri kiq'uuq' kakikojo e chi ri' majaa' kek'un ri moso'iib'.

Ri kiq'uuq' ri ixoqiib' na xjalk'atitaj taj, laj xew xkik'am ke k'uul kakikoj chi kijoloom e chi ri' keb'ee pa ch'ab'al.

Pa ri kemab'al xkik'am ulo ri kaxlan winaq ka'anitaj taan ri k'uul yey utz ka'an k'i. Junaam kinimaal taq ri k'uul kelik yey xaa janipa ri unimaal ri raqan kaya'ik, k'a te kaq'atik e chi ri' kakojik, e chi riij janipa unimaal kajawax che juun. Xew ri' ma na utz ta ka'an yo'k chi uwach, na utz ta kakotz'i'jax uwach.

Xkijeq k'u ri' ri achijaab' kekemanik rumaa ma xkijeq uchapib'exiik ri kemab'al kasilab'isax ruuk' aqanaaj, tob' xew ri ixoqiib' xex kekeman wi.

Xjalk'atitaj taq uwach ri chiij kachapib'exik, pa taq wa q'iij k'o uk'iyaal uwach chiij, jalajuj taq tzu'nib'al yey jalajuj taq ukowiil, yey e wa' ri kakichapib'eej ri tikaweex ajkeem. Rumaa k'o jalajuj taq uwach chiij, xkijeq u'aniik jalajuj taq ukotz'i'jab'al taq ri kikeem ri tikaweex, cha' ta ri' xkijeq taq ukojiik ch'iich' pa taq ri uuq, pa taq ri po't.

Tob' chi ixoqiib', chi achijaab' kekemanik, xew ri ixoqiib' kakikemaj ri kiq'uuq' ri tikaweex pa ri komoon, rumaa ri' e ri ke ri na kesachow ta uwach taq ri yo'k kimajoom kan chi kiij kati' kimaam, na kakisach ta uwach ri kiq'uuq' ri tikaweex pa ri ukomoon yey na kakisach ta uwach ri una'ojib'al ri Maya' Tinamit.

Uk'iyal wuuj:

Asturias de Barrios, L. y Fernández D. (ed.). (1992). **La indumentaria y el tejido maya a través del tiempo.** Guatemala: Ediciones del Museo Ixchel.

Baquedano, E. (1993). **Aztec, Inca & Maya.** New York: Alfred A. Knopf.
Sayer, C. (1990). **Costumes of México.** (2da. Ed.) Austin: University of Texas Press.

Roxlajuuj Q'ata'j

LE'IL *CLÁSICO TERMINAL* (800-1000 d.C.)

Pa ri junaab' 790 na jinta chi nimaq taq jaa xeyak pa taq ri nimaq taq Maya' Tinamit, e ma e k'i ch'utiq tinamit xkitak'ab'a' tz'ib'a'ab'aj, k'a e ko nab'ee laaj ri' kaki'ano; waraa q'alaaj wi chi ri tikaweex e jeqel pa taq ri nimaq tinamit xeb'el ub'ii chi ri' yey xeb'ee pa taq ri ch'utiq tinamit. Qatziij je wa' xu'ano, kacha ri Patrick Culbert, ma rumaa ri solooj xu'ano xrilo chi pa ri junaab' 830 xaa ka'iib' oxib' chi ri tikaweex e jeqel kan pa ri nimalaj tinamit Tikal (Morley, Brainerd y Sharer, 1983:136).

Laj k'o xejalajob' wi rumaa ri' ri tikaweex xeb'anamaj ub'ii. Chi uwach taq ri tz'ib'a'ab'aj k'o Ceibal q'alaaj chi xk'iyar ri ch'a'ooj xkiwachib'eej ri tikaweex chi uwach taq ri ab'aj yey q'alaaj chi na jinta chi chomanik xki'an taq ri tinamit chi kiwach, na xek'uli' ta chi tikaweex ruuk' junoq aj pa jun chik tinamit. E ma pa taq wa' wa junaab', e k'o laj taq ko tinamit, cha' ri Ceibal, lik kinajoom kichuq'ab'.

Na jinta chi kuxtab'al ke ri kajawaal xki'ano yey na jinta chi nimaq taq jaa xkiyako, na jinta chi xtz'ib'axik yey na xkooj ta chi utz'ib'aal ri rajab'al q'iij, na jinta chi yakooj xki'ano yey na jinta chi uleew tiyoxilaj taq chapib'al xki'ano.

Pa jun molooj iib' xki'an ri solonelaab' re ri Maya' Tinamit pa ri junaab' 1970 (Morley, Brainerd y Sharer) xkib'ij:

1. Utz xk'iy ri Tikal rumaa ma kakich'ab'eej kiib' ruuk' ri Teotihuacán, e ma e chi ri' na xkich'ab'eej ta chi kiib' xkijeq ri tinamit kech'a'ojin chi kiwach yey xkelisaaj kiib' ri nik'aaj chik chi riij ri Tikal, e chi ri' k'u ri' xkijeq ujunamaxiik kichuq'ab'.

2. Ri ajwaach xkiwinaqirisaaj taq uk'iyaal uwach ketaliil, kichuq'ab' yey uk'iyaal uwach kotz'i'janik, xew wa' na kasach ta uwach rumaa taq ri chomanik kaki'an chi kiwach kuuk' taq ri nik'aaj tinamit chik, rumaa ri k'ayiij yey rumaa ri ch'a'ooj. Wa' lik xujach kipaa ri tikaweex pa ri komoon.

3. Xek'iyar ri tikaweeex pa taq ri tinamit yey na jinta uxlaneem che ri k'axalaj chaak karaaj ri uyakiik nimaq taq jaa, xk'is ri kichuq'ab' ri tikaweex ajchaak, na utz ta chi keb'ab'ixanik, xk'is ri kiwaa, yey na utz ta ujachiik ri waa uk'ya' ka'anik.

4. Na jinta chi uchuq'ab' ri yakooj kaki'an ri tikaweex kakuk'a'aaj ri kik'aay chi pa taq b'ee, chi uwi taq ya' rumaa ma xch'ijitaj kichuq'ab' kumaa ri kakuk'a'aaj ri kik'aay chi uwi palow, rumaa ri' xqaj ri kimeyo ri ajwaach, rumaa ri' xq'ob' ri kib'eyomaal yey xq'ob' ri kichuq'ab'.

Chi kok'iil xjalk'atitaj ri kib'iniik kisilab'iik ri tikaweex, chi koliil xjalk'atitaj kiwach taq ri ajwaach, xjalk'atitaj taq ri kina'ooj, kichomaniik ri tikaweex, rumaa ri' na utz taj kab'i'xik chi xaqak'ate't xsach kiwach, chi xaa pa jun q'iij xsach kiwach, ma na qatziij taj. Ri ke na xsach ta kiwach, xaa xjalk'atitaj ri kib'iniik silab'iik.

ROXLAJUUJ ILOOJ UWACH WUUJ.

RI YAKOOJ JAA YEY RI KITZIJONIIK RI TIKAWEEX

Pa taq ri junaab' re ri período clásico, janipa ri kel pa taq ri taq'aaj chi uwi taq juyub' ke'k Petén pa ri kik'olib'al ri e Ixil kek'ow wi, rumaa ri' ri tikaweex xeb'eyomarik yey k'o xkimaj chi kiij ri tikaweex eb' aj pa taq'aaj: xkiyak ab'aj, xkitz'ib'aaj riij ri uleew kiwa'b'aal, xkichapib'eej ri cholq'iij, etc. Lik kinuk'uum kiib' saqiil pa ri kikomoon, wa' q'alaaj che ri muqunik xki'ano. Ri tikaweex ajwaach xemuq pa taq muqub'al k'o uwi', xya' ub'ii ub'i taq ke kuuk' yey xeya' ub'ii ajchaak kuuk', yey ri tikaweex na jinta kiwach na je ta la' x'an chi kimuqiik (Ivic de Monterroso, 1995:6).

Wa katzijox waraa k'a katzijox na chi kixo'l ri tikaweex e Ixil, e kuch'a'tib'eej riij cha' taj xewinaqir ri muqub'al pa keya' wi ri tikaweex na e ta ajwaach:

Ri Qaqaaw na kaki'kot ta ruuk' ri uwachuleew rumaa ri' karaaj kusachisaaj uwach. Xub'ij ri Tiyoox Uxlab'ixeel che ri kutaq ulo juna k'axalaj yab'iil pa kiwi' ri winaq cha' utz kekamik. E ma ri tikaweex lik k'o kina'ooj, kaq'an juun chi uwi jun chik k'a pa keb'apon wi pa kaaj re kakito sa' kuch'a'tib'eej ri Qaqaaw rumaa ri' na kesokotaj taj ma

kaketa'amaaj sa' ri ka'an chi ke yey kakito' pana kiwi'.

Kub'ij k'u ri Qaqaaw che ri Tiyoox Uxlab'ixeel: "Xintaq ub'ii uk'iyaal yab'iil pa kiwi' ri tikaweex, e ma na e kaminaq taj; xintaq ub'ii saq'iij chi ke, xintaq ub'ii unimal jab' chi ke, xintaq ub'ii teew yey ronojee uwach yab'iil kab'in pa teew, cha' ri jiiq', ri ch'a'k chi kiij, e ma na qasokoom ta usachiik kiwach ri tikaweex. E k'u ri kimaak ma na e ta kojol tziij yey ketajin chi uwinaqiriik uk'iyaal uwach maak chi uwachuleew, rumaa ri' kantaq chi ub'ii jun lik k'axalaj yab'iil pa kiwi' cha' utz na jinta junoq kak'asi' kan chi ke", xcha k'ut. Ri tikaweex ri ke ketajin chi utayiik ri kub'ij ri Qaqaaw, e ma ri Qaqaaw na xub'ij taj sa' chi yab'ilaal kutaq ulo pa kiwi'.

Cha' utz na katzaq ta ri yab'iil pa kiwi', ri tikaweex xki'an nimaq taq uleew xun re kakewaj kiib' chi upaa. Xki'an wa' wa nimaq taq xun, xkimuq pa ri uleew, k'a te k'u ri' xeb'ok ri ke chi upaa, xkimuq kiib' xe' ri uleew e chi ri' majaa' kutaq ulo ri yab'iil ri Qaqaaw.

E ma ri Qaqaaw ri re na xutaq ta ulo yab'iil, e xukoj q'aaq' che ri uwachuleew yey xuporoj ronojee. Lik naj xqaj ri q'aaq' chi uxee' ri uleew yey ri tikaweex e k'o pa taq ri xun xek'atik yey xekamik. Ri tikaweex xekam kan pa ri xun junaam kuuk' ri kalk'o'aal yey ruuk' ronojee ri ub'i taq ke. Ronojee janipa ri ub'i taq ke xkik'am ub'i pa ri xun kab'awiil ri ub'i' kab'i'x pa taq wa' wa q'iij.

Junwi ri kochoo ri ajawiib', ri kochoo ri ke je la' pa cha' juna porob'al kaxlan wa. Konojee ri ajawiib' xkiju' kiib' pa wa' wa kochoo xki'an chi uxee' ri uleew yey chi ri' e k'o wi xekamik.

Je la' xu'an ri Qaqaaw chi usachiik kiwach ri tikaweex chi

uwachuleew rumaa ma lik e titz'itaq yey na e kojol ta k'a na tziij.

Waraa kilitaj wi chi lik chi rajawaxiik ri kitzijoniik ri tikaweex pa taq ri komoon, rumaa ma janipa ri kakisol kiij ri tikaweex, rumaa ri kakitzijoj kaketa'amaaj sa' ri kina'ooj, sa' ri kakichomaaj, sa' ri kakikojo yey sa' taq ri utz kakik'ol pa ri kijoloom, pa ri kib'iniik silab'iik.

Uk'iyal wuuj:

Ivic de Monterroso, M. (1995). "Arqueología de la región". **Identidad (Ixil). Colección Conozcamos Guatemala,** fascículo No. 15 página 6-7. Guatemala: Prensa Libre.

Instituto de Lingüística, (1990). **Tradición oral maya Ixil.** Inédito. Guatemala: Universidad Rafael Landívar.

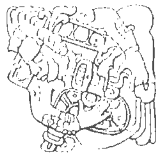

Ukajlajuuj Q'ata'j

LE'IL *POSTCLÁSICO TEMPRANO* (1000-1200 d.C.)

Xjalk'atitaj ri kib'iniik silab'iik ri Maya' Tikaweex, xjalk'atitajik sa' ri kakaaj, sa' ri kakitzukuj, ri kib'ee, e ma na xkijalk'atiij ta ri uk'u'x ri kina'ooj, ri kichomaniik. K'o kab'i'nik chi xkaaj xkijalk'atiij ri kib'iniik kisilab'iik rumaa ma xketa'amaaj kiwach mutza'j taq tikaweex e petinaq México. Yucatán xkanaj wi ri uk'u'x ri tinamit.

K'o jun tziij katzijoxik kub'ij chi ri Ketzalkoatl (K'uk'ulkan ub'i' pa Yukateko, Q'uq'kumatz ub'i' pa qach'ab'al ri oj) xch'a'ojin ruuk' ri Tezcatlipoca yey xsokotajik, rumaa ri' xaminaj ub'ii, xe'k pa releb'al q'iij, e ma xub'ij chi k'o juna q'iij la' katzelej tanchi uloq. Rumaa ri solooj anitalik, kab'i'xik chi pa ri junaab' 987 xapon jun achii chi la' Yucatán, achi K'uk'ulkan ub'i', e rachib'iil ub'ii tikaweex yey xkich'ij kichuq'ab' ri Maya' Winaq (Coe et al, 1989:136). Chi la' Yucatán na xew ta ri achi K'uk'ulkan xaponik, xeb'apon uk'iyaal mutza'j aj México.

Kakitzijoj ri Maya' Winaq yey ri Kaxlan Winaq chi e k'o jumutzaaj tikaweex e Itza' keb'apon Yucatán. Ri Itza' Winaq e Maya' yey keb'apon kuuk' ri Toltecas, laj e xkib'eyaj ri uchii' palow, na chi

uk'u'x ta ri México keb'ek'ow wi. Pa ri junaab' 1224 xejeqi' Chich'en Itza'; pa ri' ri junaab' na chajiim ta chi wa' wa jun tinamit kumaa ri Toltecas. Ri ajwaach re ri komoon e k'o Itza' e k'o Toltecas yey xk'oji' kichuq'ab' chi uwi ri k'olib'al pa taq ri junaab' re ri *siglo XI y XII*.

Xkijalk'atiij ri tinamit. Q'alaaj k'u chi ke taq ri jaa jalajuj taq kiyakiik x'anik, ri k'aak' nimaq taq jaa junwi uyakiik xki'ano yey junwi ri retz'ab'a'liil xki'ano, e xchapib'ex janipa ri kuya ri juyub' taq'aaj chi ri' rumaa ri' kab'i'xik chi Maya' Winaq xeyakow taq re ri'. Waraa q'alaaj wi janipa ri kib'ano'n xkixo'olob'eej chi kiwach ri Maya' Winaq kuuk' ri e petinaq México.

Ri jun jaa, Caracol ub'i', jalajuj uyakiik x'anik. Xki'an jun sotosik jaa yey xew la' sotosik kariqitaj pa taq ri Maya' Tinamit, xajawax chi ke re kakika'yeej ri uxee' kaaj; k'o nimaq taq raqan jaa, anital uk'exwaach ri q'uq'kumatz che taq ri raqan jaa yey uk'iyaal jalajuj taq kotz'i'janik; wachib'eem taq ri ch'a'ooj yey ri uya'iik kik' che ri ajaaw; ki'anoom taq kijoloom kaminaq; yey k'o taq jun wachib'al tzalanik ruk'a'aam jun tiyoox xaro re kaya' kik' yey anima' chi upaa, e xki'an taq wa' pa uk'exeel taq ri tak'al tz'ib'a'ab'aj.

E ma ri lik q'alaaj e ri uk'olib'al ya' anital pa ri tinamit, chi ri' riqitajinaq uk'iyaal sipanik, riqitajinaq wiqib'al ch'iich', kampano, mapaq'aab', k'ooj, tiyoox xaro, laj taq ko k'exwaach, kib'aqiil ak'alaab' yey tikaweex e chi nima'q, chi alito chi alab'o, chi ixoqiib' chi achijaab'; laj xeb'i'tisix che ri Ajaaw pa juna kotz'i'janik yey jun sipanik x'an che ri Rajawaal Jab'.

Ri Chich'en Itza' xeb'uchajij konojee ri tinamit e k'o pa ri' ri k'olib'al yey xeb'uchajij uk'iyaal k'olib'al pa taq'aaj chi uwi taq juyub'

chi Iximuleew. Ri tikaweex e jeqel chi ri' na xew ta chi kiij ri Toltecas e k'o Chich'en Itza' k'o xkimajo, k'o xkimaj chi kiij ri tikaweex kepee chi uchii' ri palow re México. Q'alaaj chi je wa' xu'ano rumaa ma k'o jujuun ch'a'teem xmajataj kan chi kiij, k'o jujuun ch'a'teem Nahua chi uxo'l ri kich'a'teem ri tikaweex, ri kach'a'tib'ex chi uk'u'x ri nimalaj tinamit México.

Ri tikaweex eb'ajwaach re taq ri tinamit e k'o pa taq'aaj chi uwi taq juyub' xkib'ij chi e kimi'aal kalk'o'aal ri Toltecas yey kakich'a'tib'eej riij ri K'uk'ulkan (ri Q'uq'kumatz). Qatziij chi k'o xkimaj chi kiij ri aj México, e ma na eta'amatal taj we k'o chux chi ri K'uk'ulkan; laj je wa' xkib'ij rumaa ma kakaaj kek'oji' chi uwach ri tinamit.

UKAJLAJUUJ ILOOJ UWACH WUUJ.

RI MAYA' TAQ CH'AB'AL

Rumaa taq ri solooj anital chi kiij taq ri Maya' Ch'ab'al, eta'amatalik chi k'o jun kixe'aal, jun katz'iyaal, ri "Nab'ee Maya' Chii'", laj e 4,000 junaab' wa' ek'owinaq e chi ri' xch'a'tib'exik. Xch'a'tib'ex pa taq'aaj chi uwi taq juyub' chi Iximuleew, e ma na xew ta chi ri' xch'a'tib'ex wi rumaa ma q'alaaj chi pa ri' ri ch'ab'al k'o ch'a'teem re kakib'ij ri ub'i' taq ri chee' yey ri awaj e k'o pa miq'in juyub' taq'aaj.

Chi kok'iil xjalk'atitaj ri Nab'ee Maya' Chii' e chi ri' xwinaqir chi jun k'aak' ch'a'teem "Nab'ee Wasteka" ub'i', ralk'o'aal ri Nab'ee Maya' Chii'. Wa' wa jun ch'a'teem na kach'a'tib'ex ta chi uwach ri maya' juyub' taq'aaj, lik naj kach'a'tib'ex wi, pa ri tinamit San Luis Potosí yey Veracruz (re México), laj 2,000 km. kixo'l ruuk' ri maya' ch'ab'al kach'a'tib'ex chi kinaqaaj (England, 1988:5).

Ri kitz'ib'aniik ri qati' qamaam pa ri *Período Clásico* pa ri ch'a'teem Ch'ol k'o wi. Che wa' wa Ch'ol ch'a'teem xewinaqir chi oxib' ch'a'teem: ri Ch'ol, ri Ch'ontal yey ri Ch'orti'. Pa ri tinamit Yucatán e kach'a'tib'ex ri Yukateko rumaa ri' pa Yukateko xtz'ib'ax wi oxib' chi ke ri kajib' wuuj kitz'ib'aam kan ri qati' qamaam riqitajinaq kumaa taq ri tikaweex. Ri ch'a'teem Ch'ol yey ri Yukateko k'o e junaam wi.

Ri Maya' Ch'ab'al, xilitaj nab'ee rumaa ri achi Otto Stoll pa ri junaab' 1884, xek'iyarik, e k'o kajib' nimaq taq mutza'j chi ch'a'teem, chi kijujunaal k'o kalk'o'aal; je wa' u'anoom:

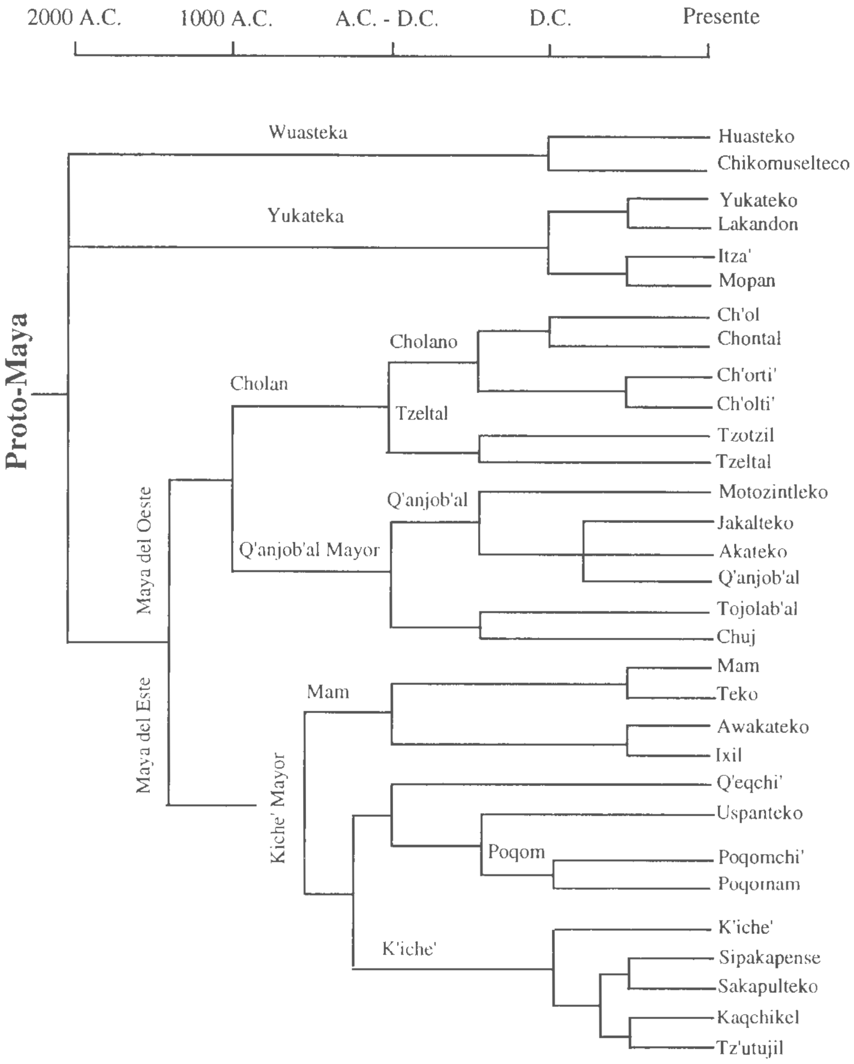

Relik: Coe, 1993.

K'o ka'iib' tziij pa kaxtila re kab'i'x la ch'a'teem **ch'ab'al**, utz kab'i'x *"lengua"* che, xuqu utz kab'i'x *"idioma"* che. Wa' wa ka'iib' chi ch'a'teem junaam ri kub'i'j, utz xaqi tob' kachapib'exik. E ma ri kaxlan winaq ri ke na keta'aam taj chi junaam kach'awik, rumaa ri' xew kakib'ij *"idioma"* che ri kaxtila rumaa ma e kich'a'teem ri ke, yey chi ke ri Maya' taq Ch'ab'al kakib'ij *"lengua"* che re kakik'aq ub'ii uwach uq'iij ri qach'ab'al, e ratzalaal ub'i' ri' kakib'ij. Xuqu ri qach'ab'al utz kab'i'x *"idioma"* chi re, xuqu utz kab'i'x *"lengua"* chi re rumaa ma xaqi junaam kach'aw wa' wa ka'iib' ch'a'teem pa kaxtila.

K'o taq jujuun kakib'ij *"dialecto"* chi ke, kakib'ij wa' xaa re k'aqab'al ub'ii uwach kiq'iij, e ma xuqu na keta'aam taj sa' kach'aw la' la ch'a'teem. E kab'i'x *"dialecto"* che taq ri kich'a'teem ri tikaweex e k'o pa taq ri komoon pa kach'a'tib'ex wi juna ch'ab'al, rumaa ma chi junaal tinamit k'o jujuun ch'a'teem jalajuj taq ub'i'xikiil kaki'ano, e ma xaa juun ri uchuu ri kich'a'teem, yey ri kichuu *"idioma"* pu *"lengua"* kab'i'x che. Cha' ta ri' ri kaxtila kach'a'tib'ex Iximuleew, ri kach'a'tib'ex México, ri re España, ri re Colombia e *"dialectos"* re ri jun *"lengua kaxtila"* ub'i'. Je la' u'anoom ri qach'a'teem ri oj oj aj chi qawach; cha' ta ri' ri K'iche' kach'a'tib'ex Nahualá, ri kach'a'tib'ex Momostenango, ri kach'a'tib'ex Totonicapán, e *"dialecto"* re ri "idioma K'iche'".

Uk'iyal wuuj:

Coe, M. D. (1993). **Breaking the maya code.** USA: Thames and Hudson.

England, N. C. (1988). **Introducción a la lingüística. Idiomas Mayas.** Antigua Guatemala: Proyecto Lingüístico Francisco Marroquín.

Hederson, J. S. (1981). **The world of the ancient maya.** Ithaca, New York: Corneel University Press.

Kaufman, T. (1974). **Idiomas de Centroamérica.** Seminario de Integración Social Guatemalteca, No. 33. Guatemala: Editorial José de Pineda Ibarra, Ministerio de Educación.

Mazariegos L. y Ramírez, M. (1993). **Tradición y Modernidad. Lecturas sobre la cultura maya actual.** Guatemala: Universidad Rafael Landívar, Instituto de Lingüística.

Ro'lajuuj Q'ata'j

LE'IL *POSTCLÁSICO TARDÍO* (1200-1525 D.C.)

Ka'iib' *siglos* xk'oji' uchuq'ab' ri Chich'en Itza' chi kiwi ri nik'aaj tinamit chik, e ma e chi ri' xtzaq ri Tula, xkiriq uk'ayewaal ri ajwaach re ri tinamit, e chi ri' je wa' ki'anoom xok ri Junak Keel, kijoloom ri Kokom, xuch'ajajeej upaa ri tinamit yey e xu'an uk'u'x tinamit che ri Mayapan, e ri' na xkoq'otaaj taj kaki'an kiloq'ooj chi kiwach kuuk' ri aj México. Xeb'animaj ub'ii ri Itza' yey xek'oji' Tayasal, chi ri' xek'oji' wi chi utziil chomaal, k'a pa nik'aaj che ri *siglo XVII* xeb'ok ri kaxlan winaq kuuk'.

Xyaak tanchi ri tinamit Mayapan pa ri *siglo XIII*, kowilaj tinamit xki'an che yey chi ri' k'ut e jeqel wi ri tikaweex. E xkik'am kina'ooj chi riij ri Chich'en Itza', e ma na junaam ta ri ukowiil sa' taq ri xkikoj che ri jaa yey elisaam chi ub'ii ronojee pa ri tinamit yey yojoyo'm chi pa ri junaab' 1450.

Janipa ri e k'o chi uchii' ri palow pa releb'al q'iij e la' junelik xek'ayin chi uchii' ri palow, keb'el Yucatán k'a Honduras, wa' wa yakanik yey la k'ayinik kaki'ano xeb'uto' taq ri tinamit re keyakatajik,

cha' ri Tulum yey ri Kosumel. Pa taq wa' wa junaab' xetz'ib'ax ri wuuj k'a e k'olik:

1. **Ajaaw retaliil k'aslikiil Dresden**: E tz'aqaat wa' yey lik ojeer taan tz'ib'italik; k'o tz'ib'ital chi riij ri tiko'najik, ri kotz'i'janik re ri k'aak' junaab', karajilaaj riij ri ojeer taq junaab' yey ri junaab' katajin ulo chi qawach yey karajilaaj ri ch'umiil Venus.
2. **Ajaaw retaliil k'aslikiil París**: Xaa ka'iib' oxib' uxaaq wuuj chik k'olik.
3. **Ajaaw retaliil k'aslikiil Madrid**: Na lik ta choom ri utz'ib'axiik uwach xki'an che.
4. **Ajaaw retaliil k'aslikiil Grolier**: Rajilab'al riij ri Venus.

E chi ri' xek'un ulo ri kaxlan winaq, waqlajuuj chi tinamit e k'olik, konojee e kakich'o'jiij riij ri kichuq'ab' chi kiwi taq ri tinamit. Rumaa k'o ch'a'ooj chi kixo'l ri tinamit e k'o pa taq'aaj chi uwi taq juyub' chi Iximuleew, xki'an ri kitinamit ri tikaweex chi uwi taq juyub', pa e k'o wi nimaq taq siwaan; x'an nimaq taq k'oxtun chi kiij taq ri tinamit yey xk'ot nimaq taq jul chi riij ri k'oxtun cha' utz na keb'ok ta ri aj'eyowaal.

Saquleew e ujoloom kitinamit ri e Mam; ri Q'uma'rkaaj e ujoloom kitinamit ri K'iche'; Iximchee' e ke ri Kaqchikel. Ri tikaweex kakiriq uk'ayewaal keb'ok pa taq ri tinamit e k'o chi uchii' ri palow pa umox q'iij re ke'kitzukuj kako. Xuqu e nimaq tinamit ri Poqom yey ri Tz'utujiil, je la' cha' ri Tzeltal yey Tzotzil re México. Konojee kakib'ij chi e kimi'aal kalk'o'aal ri Toltecas, je la' kub'ij pa taq ri wuuj xtz'ib'axik e chi ri' xek'un ri kaxlan winaq, ri xkitz'ib'aaj ri qati' qamaam pa qach'ab'al e ma e xkichapib'eej ri kitz'iib' ri kaxlan winaq. Ri nimaq taq wuuk e ri Poopol Wuuj, tiyoxilaj kiwuuj ri K'iche', kutzijob'eej riij ri uwinaqiriik ri Maya' Tinamit yey kutzijob'eej riij ri K'iche' Tinamit. Jun chik wuuj e ri Memorial de Tecpán-Atitlán yey ri Anales de los Kaqchikeles; waraa

kuch'a'tib'eej taq riij ri kuleew ri tikaweex yey kuch'a'tib'eej kiij ri kati' kimaam; ri Chilam B'alam de Chumayel (Yucatán), tz'ib'aam taq kan q'ijanik chi upaa.

RO'LAJUUJ ILOOJ UWACH WUUJ.

RI RETZ'AB'EXIIK K'OLAAJ YEY RI POOPOL WUUJ

Lik k'ayeew retz'ab'exiik ri k'olaaj *(pelota)*, lik e keej ri tikaweex kajawaxik rumaa ma ri k'olaaj lik kab'inik. Je wa' ka'an chi retz'ab'exiik: e kajib' ri keb'etz'ab'en re, kakuk'a'aaj ri k'olaaj, xew utz kakik'ul ruuk' ri kiq'ab', ri uwi kaa' pu ri kich'eek, kakik'aq che ri retaal kojotalik yey we xapon k'a chi la' e ri' xech'akan ri'. Suqusik ri k'olib'al pa keb'etz'an wi yey yakoom tz'aaq pa taq kitzaal, tzalan uwach pu tak'al uwach yey chi ri' k'o wi retaal pa kak'aq wi ri k'olaaj. Konojee ri tinamit re Mesoamérica kaketz'ab'eej wa'.

Ri etz'ab'en k'olaaj retaliil ri ch'a'ooj chi kixo'l ri k'asleem yey ri kamik, je la' katatajik e chi ri' kach'a'tib'ex riij wa' pa ri Poopol Wuuj e chi ri' kab'i'xik chi ri ka'iib' yo'xaab', Junajpub' yey I'xb'alamkeej kaketz'ab'eej ri k'olaaj yey ruuk' la' kekich'ich'a' pana ri aj'uxee' uleew, rumaa ma e chi ri' katzaq chi uwi ri uleew junaam ruuk' cha' che ri kijoloom katzaq wi. Ri eb' aj uxee' uleew xekisik'ij ri yo'xaab' re keb'e'etz'an kuuk', e ma uk'iyaal tijib'al kiq'iij xkikojo.

Utz kab'i'xik chi je wa' kub'ij ri Poopol Wuuj chi riij ri etz'aneem k'olaaj:

1. Xew achijaab' keb'etz'ab'en re ri k'olaaj.
2. Ri achijaab' keb'etz'anik e junaam ruuk' juna tikaweex, e jub'iij ajaaw

pu e ajaaw pa saqiil.
3. Na lik ta naj uwi' ri tz'aaq k'o pa taq utzaal ri etz'anib'al, utz kel ub'ii ri k'olaaj.
4. Je la' unimaal ri k'olaaj cha' juna ujoloom tikaweex pu cha' juna imul b'usuum saqiil.
5. Ka'iib' tikaweex keb'atz'an kuuk' ka'iib' chik.
6. E keb'etz'an ri kik'ajool ri etz'anelaab' we na keb'etz'an ta chi ri ke.

Ri etz'anib'al chi uk'u'x ri tinamit k'o wi, chi kinaqaaj ri nimaq taq tiyoox jaa yey ri nimaq taq kochoo ri ajawiib', rumaa ri' kab'i'xik chi tiyoxilaj etz'aneem wa' yey lik keb'etz'an ri ajwaach.

Chi riij taq uleew chapib'al yey chi uwach taq ab'aj anital uk'exwaach ronojee janipa ri kuchapib'eej juna etz'aneel, ri ch'uqub'al kiq'ab', ri uwach kich'eek, ri uwi kaa'. Pa ri ch'uqub'al uwi kaa' k'o laj taq ko ab'aj, ruuk' wa' kakijalk'atiij ub'ee ri k'olaaj. Kak'is ri etz'aneem e chi ri' kakam juun chi ke ri etz'anelaab'.

Uk'iyal wuuj:

Baquedano, E. (1993). **Aztec, Inca & Maya.** New York: Alfred A. Knopf.

Coe, M., Snow, D. y Benson, E. (1989). **Atlas of ancient America.** (3ra. Ed.). New York-Oxford: Facts on File.

Miller, M. y Schele, L. (1986). **The blood of kings, dinasty and ritual in mayan art.** New York: George Braziller, Inc. y Kimbell Art Museum.

Uk'iyal wuuj:

Adams, R. E. W. (S.F.) **Prehistoric Mesoamerica.** USA: University of Oklahoma Prees.

Coe, M., Snow D. y Benson E. (1989) **Atlas of Ancient America.** (3era Ed.) New York- Oxford: Fact on File.

Ciudad, A. (1988). **Los Mayas, el Pueblo de los Sacerdotes Sabios.** Biblioteca Iberoamericana, No. 8: Madrid: Ediciones Anaya, S. A. y Sociedad Estatal para la Ejecución de Programas del Quinto Centenario.

Diccionario Porrúa de Lengua Española. (1970). Volúmenes I y II. Madrid: Groiler International, Inc.

Henderson, J. S. (1981). **The World of the Ancient Maya**. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Morley, S./Brainerd, G. (1983). **The Ancient Maya.** (Sharer, R. Ed.) (4ta. Ed.) Stanford, California: Stanford University Press.

Navarro Alcalá-Zamora, P. J. (1981) **Sociedades, Pueblos y Culturas.** Colección Salvat Temas Clave. Barcelona: Salvat Editores, S.A.

Persell, C. H. (1984). **Understanding Society, An Introduction to Sociology.** New York: Haper & Row, Publisher.

Phillips, B. (1982). **Sociología, del Concepto a la Práctica.** México: Mc Graw-Hill Book Co.

Plog, F., J. C., Bates, D. y Ross J. A. (1980). **Antropology, Decisions, Adaptation and Evolution.** (2a. Ed.) New York: Alfred A. Knopf, Inc..

Ramírez M. (1992) **Mesoamérica, Tierra de los Mayas.** (2a. Ed.). Guatemala: Universidad Rafael Landívar, Instituto de Lingüística/ PRODIPMA.

Ramos G., L. J. y Blasco Bosqued, C. (1988.). **Poblamiento y Prehistoria de América.** Madrid: Biblioteca Iberoamericana, No. 61. Ediciones Anaya, S. A. y Sociedad Estatal para la Ejecución de Programas del Quinto Centenario.

Turnbaugh, W. A., Jurmain, R., Nelson H. y Kilgore, L. (1993). **Understanding Physcal Anthropology and Archeology.** (5a. Ed.) Minneapolis: West Publishing Company.

Lic. Gabriel Medrano Valenzuela
Rector
Licda. Guillermina Herrera Peña
Vicerrectora General
Dr. Charles Joseph Beirne, SJ.
Vicerrector Académico

Universidad Rafael Landívar
Instituto de Lingüística
Guatemala, 1997

Editorial Serviprensa C.A.
Tels. 2320237-2325424-2329025